



Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

HARIÇTEKİ TÜRKİSTAN DERGİLERİNE GÖRE BASMACILIK VE ERMENİ MESELESİ

Hakan ARABACI

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

HARİÇTEKİ TÜRKİSTAN DERGİLERİNE GÖRE BASMACILIK VE ERMENİ MESELESİ

Hakan Arabacı

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

23/09/2021

Hakan ARABACI

¹"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir
*Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

23/09/2021

İmza

Hakan ARABACI

TEŞEKKÜR

Öncelikle yüksek lisans eğitimim, ardından tez yazım sürecimde yaptığı yönlendirmeler ile bana kattıkları için değerli hocam Prof. Dr. Tufan Gündüz'e teşekkür ederim. Ayrıca tezin hazırlanma sürecindeki yardımlarından dolayı kıymetli dostlarım Burak Coşkun ve Hakan Yılmaz'a teşekkürü borç bilirim. Son olarak da bana vatana, millete hizmet etmeyi öğreten sevgili annem Güler Arabacı ve babam Osman Arabacı'ya sonsuz minnetimi sunarım.



ÖZET

ARABACI, Hakan. *Hariçteki Türkistan Dergilerine Göre Basmacılık ve Ermeni Meselesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.

Çalışmada Türkistan milli bağımsızlık hareketi ve Ermeni meselesi bir bütün olarak ele alınmaktadır. Burada Türkistanlıların niçin bir bağımsızlık mücadelesine girdiği sorusuna yanıt aranmaktadır. Ardından Hokand'ın Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından yakılıp yıkılmasıyla başlayan göç hareketlerinin ne gibi etkiler yarattığına değinilmiştir. Türkiye ve Avrupa'ya giden Türkistanlı aydınların çıkardığı *Yeni Kafkasya*, *Azerî Türk* ve *Yaş Türkistan* gibi dergilerin incelenmesiyle beraber Ermeni meselesinin bölge halkına nasıl bir etki bıraktığı sorusuna cevap alınmıştır.

Hariçteki Türkistanlıların Ermeni meselesinden oldukça etkilendikleri görülen makalelerde özellikle Mustafa Çokayoğlu ve Mehmet Emin Resulzade gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Söz konusu isimlerin Ermeni meselesini ne zaman ve nasıl kaleme aldığı incelenmiştir. Ayrıca yayınlanan dergilerin hangi amaçlar taşıdıkları aktarılmaktadır.

Türkistan, Kafkasya ve Azerbaycan gibi bölgelerde Türk ve Müslüman halka Ermeniler tarafından yapılan katliamlarla beraber bölgenin nüfus yapısının ne gibi değişiklikler yaşadığı gözlemlenmiştir. Nitekim yapılan çalışmayla beraber Ermeni meselesinin Türk tarihi açısından ne kadar önemli olduğu bir kez daha anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Emin Resulzade, Mustafa Çokayoğlu, Türkistan Milli Bağımsızlık Hareketi, Yaş Türkistan, Yeni Kafkasya.

ABSTRACT

ARABACI, Hakan. *Basmachi Movement And Armenian Issue According To Turkestan Magazines Abroad*. Master's thesis, Ankara, 2021.

In the study, Turkestan National Independence Movement and the Armenian issue are discussed as a whole. Here, an answer is sought to the question of why the people of Turkistan entered a struggle for independence. Then, it is mentioned what kind of effects the migration movements experienced after Kokand was burned and destroyed by the Bolsheviks and Dashnaks. With the examination of magazines such as *Yeni Kafkasya*, *Azerî Türk* and *Yash Turkestan* published by Turkestan intellectuals who went to Turkey and Europe, the question of how the Armenian issue in the region affected the people of the region was answered.

In the articles, in which the people of Turkistan abroad are seen to be highly affected by the Armenian issue, names such as Mustafa Çokayoğlu and Mehmet Emin Resulzade come to the fore. When and how these names wrote about the Armenian issue has been examined. In addition, the aims of the published journals are explained.

It has been observed what kind of changes in the population structure of the region have been experienced with the massacres perpetrated by the Armenians on the Turkish and Muslim people in regions such as Turkistan, the Caucasus and Azerbaijan. As a matter of fact, with the work done, it has been understood once again how important the Armenian issue is in terms of Turkish history.

Key Words: Mahammad Amin Rasulzade, Mustafa Shokay, Turkestan National Independence Movement, *Yeni Kafkasya*, *Yash Turkestan*.

İÇİNDEKİLER

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: 1917 BOLŞEVİK DEVRİMİ	5
1.1. Bolşevik Devrimi'nin Sebepleri	5
1.2. Devrim Süreci	6
1.3. 1917 Bolşevik Devrimi ve Türk Halkı	9
1.3.1. 1917-1924 Senelerinde Türkistan Muhtariyetleri	10
2. BÖLÜM: BASMACI HAREKETİ	14
2.1. Basmacı İfadesinin Anlamı	14
2.2. Basmacı Hareketinin Ortaya Çıkışı	15
2.3. Basmacı Hareketi'ndeki Faaliyetler	18
2.4. Enver Paşa ve Basmacı Hareketi	22
2.5. Enver Paşa'dan Sonraki Vaziyet	27
3. BÖLÜM: HARIÇTEKİ TÜRKİSTANLILARIN DERGİCİLİK FAALİYETLERİ	33
3.1. Yeni Kafkasya	33
3.2. Prométhée	34
3.3. Yeni Türkistan	35
3.4. Azerî Türk	37
3.5. Yaş Türkistan	38
3.6. Diğer Dergiler	40
4. BÖLÜM: ERMENİ MESELESİ	43
4.1. Ermeni Meselesi'nin Genel Hatları	43

4.2. Hariçteki Türkistan Dergilerinde Ermeni Meselesi Üzerine Yayınlanan Makaleler.....	50
4.2.1. Yeni Kafkasya Dergisi’nde Ermeni Meselesi	50
4.2.2. Prométhée Dergisi’nde Ermeni Meselesi	54
4.2.3. Yeni Türkistan Dergisi’nde Ermeni Meselesi	58
4.2.4. Azerî Türk Dergisi’nde Ermeni Meselesi	61
4.2.5. Yaş Türkistan Dergisi’nde Ermeni Meselesi.....	62
SONUÇ	72
KAYNAKÇA	75
EKLER.....	83
EK 1. Türkiye’de Bir Türk Diplomatın “Ermeni Meselesi” Hakkındaki Beyanatı.....	83
EK 2. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi I.....	84
EK 3. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi I.....	85
EK 4. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi I.....	86
EK 5. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi I.....	87
EK 6. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi II	88
EK 7. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi II	89
EK 8. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi III	90
EK 9. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi III	91
EK 10. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi III	92
EK 11. Etik Kurul İzni Muafiyeti Formu.....	93
EK 12. Orijinallik Raporu	94
EK 13. Turnitin Benzerlik İndeksi.....	95

ÖNSÖZ

Çalışmada yıllar boyu Rus egemenliği altında yaşamış olan Türkistanlıların bağımsızlık mücadeleleri anlatılmaktadır. Ancak burada şimdiye kadar yapılan araştırmalardan farklı olarak Basmacı Hareketi ile Ermeni meselesi bir arada incelenmiştir. Genellikle ayrı ayrı ele alınan iki unsurun aslında birbirleriyle ne kadar etkileşim halinde oldukları anlaşılacaktır. Böylece Türkistanlıların ne gibi şartlar altında hürriyet mücadelesi verdikleri de görülecektir.

Öte yandan çalışma yapılırken yararlanılan hariçteki Türkistan dergilerine kısaca değinmek gerekir. Söz konusu yayınlarda Basmacı Hareketi ve Ermeni meselesine geniş yer ayrılmıştır. Bunun sebebi dergilerde görev alan kişilerin kendilerini Türkistan bağımsızlık hareketinin temsilcileri olarak görmeleridir. Türkistanlı aydınlar, yaptıkları yayınlar aracılığıyla seslerini dünya kamuoyuna duyurmayı hedeflemişlerdir. Ermeni meselesi ise Türkistan tarihinde önemli bir yer kapladığı için dergilerde kendine yer bulmuştur. Bölgedeki göç hareketlerinde de etkili olan Ermeni meselesi bir bakımdan hariçteki Türkistan dergiciliğinin başlamasında önemli bir rol oynamıştır.

Özellikle Türkistan bölgesinde Ermeniler tarafından yapılan katliamların ülkemizde yeteri kadar işlenmemesi bizi bu çalışmayı yapmaya iten nedenlerden biri olmuştur. Bilhassa bu konuda hariçteki Türkistan dergilerinin göz ardı edilmesi dikkatimizi çekmiştir. Türkistan milli bağımsızlık davası, Türk tarihinde önemli bir noktada olduğu için bizce her açıdan değerlendirilmeli ve tartışılmalıdır.

GİRİŞ

Türklerin tarih sahnesine çıkışlarından günümüze değin bağımsızlık uğruna pek çok savaş verdikleri bilinmektedir. Bu uğurda, özellikle Ruslarla yıllarca mücadele edilmiştir. 1789 Fransız İhtilali'nden sonra dünya üzerinde milliyetçilik öne çıkmıştır. Bilhassa Türkçülük ve Turancılık düşüncelerinin Türkistan coğrafyasına yansımalarıyla beraber bölgede çeşitli isyan hareketleri başlamıştır. Rusların baskısı altında yaşamayı kabul etmeyen Türkistanlıların Basmacı Hareketi, onların özgürlükçü ruhunu yansıtan hususlardan birisidir.

Yıllar boyunca gerek Çarlık Rusya gerekse Sovyet Rusya ile mücadele eden Türklerin karşısında bir de “Ermeni meselesi” durmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere dünya genelinde yaygınlaşan milliyetçilik, özellikle Osmanlı'yı derinden etkilemiştir. İçerisinde pek çok ulusu barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun en güvendiği milletlerden biri de Ermenilerdir. Fakat büyük devletlerin politikaları neticesinde Ermeniler, Türklere düşman olmuşlardır. Onlar yalnızca Anadolu'daki Türklere değil, Türkistan'daki Türklere de kin beslemişlerdir. Nitekim 19. yüzyılın sonlarından itibaren Türklerin artık bir “Ermeni sorunu” vardır.

Ermeniler, Türklere karşı bilhassa Çarlık ve Sovyet Rusya'sıyla iş birliği yapmıştır. Özellikle Taşnaksutyun Partisi, Türkistan'da pek çok faaliyet gerçekleştirmiştir. Söz konusu Ermeni girişimlerden sonra pek çok aydın, Türkiye ve Avrupa'ya göç ederek çeşitli dergiler kurmuşlardır.

Çalışmanın esas amacı, Basmacı Hareketi ile Ermeni meselesi arasındaki bağlantıyı incelemektir. Böylece bölgede büyük bir etki bırakan Ermeni meselesinin, Basmacılığı ne yönde etkilediği anlaşılabacaktır. Ayrıca çalışmanın bir diğer hedefi, Türkistanlı aydınların Ermeni meselesine olan bakış açısını öğrenmektir. Bu sayede Türkistan bölgesinde neler yaşandığı daha iyi anlaşılabacaktır. Böylelikle burada bir Ermeni sorununun olup olmadığı; Türkler ve Müslümanlara yönelik mezalim uygulanıp uygulanmadığı sorularına yanıt aranacaktır.

Kapsam ve Yöntem

Bölümlerin tarihsel gelişim ve sebep-sonuç ilişkisine göre sıralandığı çalışmanın ilk kısmında, 1917 Bolşevik Devrimi ele alınmıştır. Diğer adıyla Ekim Devrimi'nin Türklerdeki bağımsızlık hareketinin başlamasındaki etkileri ve Sovyet Rusya'sının Türkistan halkına karşı tutumu incelenmiştir. Söz konusu devrimin incelenmesi Türkistan'daki Basmacı Hareketi'nin sebeplerini daha iyi kavramak açısından önemlidir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Basmacı Hareketi'ne yönelik bilgiler verilmiştir. Ayrıca hareketin arka planında yatan sebepler de araştırılmıştır. Öte yandan Anadolu'daki görevlerinden sonra Türkistan'a giden Enver Paşa'nın harekete yaptığı katkı değerlendirilmiş olup Basmacı Hareketi'nin nasıl sonuçlandığına değinilmiştir.

Üçüncü bölümde hariçte çıkarılan Türkistan dergileri ele alınmıştır. Bu hususta dergiler hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Söz konusu dergilerin kuruluş aşaması incelenmiş ve yazar kadroları hakkında bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca yurtdışında dergi çıkarılmasının sebeplerine ve Türkistan bağımsızlığındaki rolüne değinilmiştir.

Son kısım ise Ermeni meselesine ayrılarak öncelikle sorunun ortaya çıkış sebepleri ele alınmıştır. Daha sonra Ermenilerin Kafkasya, Azerbaycan ve Türkistan'daki faaliyetlerine değinilmiştir. Ardından hariçteki Türkistan dergilerinde meselenin ele alınma biçimi incelenmiştir.

Çalışmada yararlanılan kaynaklara bakacak olursak ilk bölümdeki Bolşevik Devrimi ile alakalı günümüze değin pek çok eser verilmiştir. Örneğin E.H. Carr'ın 3 ciltlik *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi* ile M. Gorkiy, V. Molotov, K. Vorosilov, S. Kirov, A. Jdanov ve J. Stalin tarafından kaleme alınan *1917 Sovyet Devrimi* bu doğrultuda önemli kaynaklardandır. Ayrıca Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları tarafından Yunus Koç ve Mikail Cengiz editörlüğünde basılan *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* adlı eser de Sovyetler ile Türk dünyası arasındaki ilişki üzerine mühim bilgiler vermektedir.

İkinci bölümdeki Basmacı Hareketi'ne yönelik ise Baymirza Hayit'e ait eserler bulunmaktadır. *Basmacılar: Türkistan Millî Mücadelesi Tarihi 1917-1934* isimli kitap Bolşevik Devrimi ile başlayan Basmacı Hareketi'ne yönelik en mühim çalışmalardan biridir. Fransız yazar Joseph Castagne'nin *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi* konu

hakkında en çok bilinen kaynaklardan biridir. Öte yandan ülkemizde ise Ali Bademci'nin bu hususta *Basmacılar ile Türkistan'da Enver Paşa* adlı iki kitabı bulunmaktadır. Bademci hem harekete hem de Enver Paşa'ya dair bilgileri yıllara göre ayırarak vermektedir. Aydın İdil'in kaleme aldığı *Enver Paşa'nın Son Savaşı* ise Enver Paşa'nın mücadeleye katılması ve ondan önceki genel durumu ele alır. Yine Şevket Süreyya Aydemir'in üç ciltlik *Enver Paşa* çalışması Paşa'nın hayatıyla alakalı bilgiler vermekte olup Türkistan Millî Mücadelesi'ndeki katkılarına değinmektedir. Söz konusu çalışmada Enver Paşa tarafından yazılan birçok mektup yer almaktadır. Bu kısımda ayrıca İlyas Kara'nın *Enver Paşa: Basmacılar İsyanı* kitabından da yararlanılmıştır. Eserde Enver Paşa ve harekata yönelik bilgiler mevcuttur. Yine burada hariçteki Türkistan dergilerine göz atılmış ve ilgili kısımlar çalışmaya aktarılmıştır.

Üçüncü bölümdeki dergilerden *Yeni Kafkasya*'ya yönelik Yılmaz Akpınar, Yavuz Türkyılmaz ve Selçuk Özkaya'nın editörlüğünde yayınlanan *Yeni Kafkasya* kitabından yararlanılmıştır. *Prométhée* için özellikle Ahat Andican'ın *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* adlı kitaba başvurulmuştur. Tülay Duran'ın editörlüğünde çıkarılan *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* isimli eser de *Yeni Türkistan Dergisi* hakkında bilgiler vermektedir. Belkıs Ulusoy'un "Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarından Biri Olan Azeri Türk Dergisi" adlı makalesi *Azerî Türk* üzerine önemli bir çalışmadır. *Yaş Türkistan Dergisi*'ne yönelik ise Ercan Çelebi'nin çalışması dikkat çekmektedir. Çelebi'nin *Türkistan Millî Mücadelesi: Yaş Türkistan Dergisi'ne Göre* adlı eserinde *Yaş Türkistan Dergisi* ve Basmacı Hareketi işlenmiştir. Öte yandan *Sovyetler'in Türkistan'ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)* adlı doktora teziyle Tülay Köseoğlu da derginin dili, kuruluşu ve içeriği hakkında pek çok bilgi vermektedir. Söz konusu tez daha sonra kitap haline getirilerek Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Darhan Hıdıraliyev tarafından kaleme alınan *Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri* ise Mustaya Çokayoğlu hakkında geniş bilgiler vermektedir.

"Ermeni Meselesi" başlığına yönelik olarak ise genel bilgi vermek amacıyla konu hakkındaki genel literatüre göz atılmıştır. Shuhrat Barlas tarafından yazılan *Turkestan i Yujniy Kavkaz: XIX-XX vv. Daşnaki ot Ferganı do Karabaha* ve Marco Buttino'nun *La Rivoluzione Capovolta: L'Asia Centrale Tra Il Crollo Dell'impero Zarista E La*

Formazione Dell'urss gibi eserler Türkistan bölgesindeki Ermeni faaliyetlerine yönelik önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Baymirza Hayit'in *Basmacılar: Türkistan Millî Mücadelesi Tarihi 1917-1934* isimli kitabından da yararlanılmıştır. Söz konusu eserlere ek olarak hariçte çıkarılan Türkistan dergilerinde Ermeni meselesi üzerine yayınlanan makaleler incelenmiştir. Mustafa Çokayoğlu'nun *Yaş Türkistan Dergisi*'ndeki yazılarına yönelik bir çeviri çalışması yapılmıştır. Burada Ahmet Bican Ercilasun tarafından hazırlanan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nden ve turklehceleri.org/tr/sözlük internet sitesinden faydalanılmıştır.

Çalışmada temel olarak tarih biliminin araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle kaynak tarama metodu kullanılmıştır. Burada özellikle Basmacı Hareketi ve Ermeni meselesi hakkında bilgi veren dergilere göz atılmıştır. Çalışmada yer alan eserler, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ile Hacettepe Üniversitesi kütüphanelerinden ve elektronik ortamdan elde edilmiştir. Elektronik kaynaklara yönelik, Hacettepe Üniversitesi'nin kütüphane sayfasından ve DergiPark sitesinden yararlanılmıştır. Özellikle *Yaş Türkistan Dergisi* nüshalarının tamamına ulaşmak bu aşamada bir sorun teşkil etmiştir. Neticede tümü elde edilemese dahi konuya dair gerekli olan kopyalara İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Atatürk Kitaplığı ve ulkunet.com internet sitelerinden erişilmiştir. Ayrıca yararlanılan dergiler üzerine yapılan tez çalışmaları da incelenmiştir. Daha sonra yukarıda belirtilen kaynaklar ve nicesi konularına göre tasnif edilmiştir. Buradan elde edilen bilgiler tahlil ve tenkit edilerek ortaya çıkan sonuçlar çalışmaya aktarılmıştır.

1. BÖLÜM: 1917 BOLŞEVİK DEVRİMİ

1.1. BOLŞEVİK DEVRİMİ'NİN SEBEPLERİ

Dünya tarihine yön veren olaylardan birisi 1917 Bolşevik Devrimi'dir. Sovyet Devrimi veya Ekim Devrimi olarak da adlandırılan ihtilâlin ana nedenleri siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmeler olarak üç başlıkta verilebilir.

İlk olarak siyasi nedenlere göz atacak olursak bu noktada Çarlık Rusya'ya göz atmak gerekmektedir. 18. asırda dünya üzerinde genel olarak mutlak rejimler görülmektedir. Dönemlerine göre çağdaş ve ilerici olarak görülen Büyük Petro ve II. Katerina da göze çarpmaktadır. Bunlara ek olarak I. Aleksandr da oldukça özgürlükçü olarak değerlendirilmiştir. Fakat daha sonra başa geçen I. Nicolas devrinde birtakım değişiklikler görülmektedir. 1789'daki Fransız İhtilali'nin fikri temellerinin Rus topraklarına ulaşmasıyla beraber bölgede çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Değişmeye başlayan dünya düzeni karşısında yeniliğe ayak uyduramayan Rusya'da bir tarafta büyük toprak sahibi soylular, kilise, ordu, polis ve bürokrasi diğer tarafta da şiddet gören köleler bulunmaktaydı. İki çevre arasında kalan burjuva kesiminin sayısı ise oldukça azdı. Bu noktada durumdan rahatsız olan halk daha aktif olma yolunda adımlar atmaya başlamışlardı. Seslerini yönetime duyurmak için yapılması gerekenin rejime karşı şiddetli bir başkaldırı olduğu fikrine kapılmışlardı. Öte yandan kentsel çevrede de sorunlar baş göstermiştir. Bu bağlamda kırsal ve kentsel kesimden baskı altına alınan yönetimin Japonya karşısındaki ağır mağlubiyeti ve I. Dünya Savaşı'ndaki başarısızlığı da Bolşevik Devrimi'ne zemin hazırlamıştır (Ağır, 2019, s. 330).

Ekonomik nedenlere göz atılınca öncelikle Çarlık Rusya'nın, köylü ve işçilere bağlı bir tarım ülkesi olması dikkat çekmektedir. Rusya, 19. asırla beraber sanayi açısından gelişim gösterse dahi bu halkı için yetersizdi. Diğer ülkelerde kölelik kaldırılmış olmasına rağmen Rusya'da 1861'e değin devam etmesi de halk için olumsuz bir durumdu. Öte yandan peşi sıra girilen savaşlar da (1905 Rus-Japon Savaşı ve I. Dünya Savaşı) Çarlık ekonomisine ağır darbeler vurmuştu. Öyle ki halk yiyecek ve giyim sorunları ile

baş başa kalmıştı. Çar'ın söz konusu durumda bir çözüm üretememesi de halk tarafında şiddetle karşılanmış ve Petrograd'ta eylemler yapılmıştır (Güngör, 2020, s. 26).

Toplumsal nedenlere göz atılacak olursa bu hususta Avrupa'daki gelişmelerin etkisi görülmektedir. 1870 ile 1914 tarihleri arasında kıtada toplumsal sınıflar arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Bu noktada Marksizm akımı ortaya çıkmıştır. Bilhassa Doğu Avrupa'daki okumuş azınlık ve Batı'daki fabrika işçileri söz konusu akımı benimsemişlerdir. Özellikle 1890'larda Rusya'daki kimseler aradıklarını Marksizm'de bulmuşlardır. Rus aydınları bu yeni dönemde etkin rol oynayarak Çarlığa karşı mühim bir tutum sergilemişlerdir. Ancak söz konusu aydınlar yönetimin sert tutumuna karşın daha çok yer altında gizli faaliyetler yapmak durumunda kalmışlardır. Ayrıca birçoğunun aileleri de soylu kimselerdendir. İşte bu durumdaki çatışma ortamı yavaş yavaş halka da sirayet etmiştir. Rus aydınları kurulacak yeni düzenin temel taşı olarak ezilen sınıfı yani köylüleri görmüşlerdir (Ağır, 2019, ss. 331-332). Bu kişilere “proletarya” (emekçi sınıfı) da denmektedir.

1.2. DEVRİM SÜRECİ

Rusya'daki Marksist sürecin ilk kıvılcımı Narodnik hareketiyle başlamıştır. Bu hareketle beraber pek çok Marksist dernek kurulmuştur. Bunlardan biri de 1895 senesinde Vlademir İlyiç Ulyanov (daha çok bilinen adıyla Lenin) tarafından kurulan “İşçi Sınıfının Mücadele Birliği” isimli cemiyettir. Lenin, bu hareketinden ötürü Sibirya'ya sürülmüştür. Fakat ardından 1898'de Minks'te Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurmuştur. Böylece Bolşevizm hareketi resmen başlamış oldu (Çelebi, 2018, s. 79).

Bolşevik Devrimi'nin esasen üç ayağı bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1905 İhtilâli'dir. Ülkenin Japon Savaşı'nda aldığı mağlubiyet söz konusu ihtilale zemin hazırlayan en büyük nedenlerdendir. Halihazırda değişim isteyen kesim, bu noktada harekete geçmiştir. Fakat buraya değinmeden önce yıl içindeki gelişmelere bakmak faydalı olacaktır.

1905 yılının başlarında Petersburg'ta bulunan Putilov lokomotif fabrikasının yöneticileri tarafından dört kişi işten çıkarılmıştır. Bunun üzerine işçiler greve

başlamışlardır. Söz konusu grev diğer fabrikalara etki etmiş ve katılımcı sayısı 150 bini bulmuştur. Grevin daha da büyüyerek siyasi bir hal almasını istemeyen Gapon, işçilerden durumlarını anlatacak bir dilekçe yazmalarını istemiştir. Çar'a sunulacak olan dilekçeye sosyalistlerin etkisiyle birtakım siyasi istekler de eklenmiştir. 22 Ocak günü işçiler Kış Sarayı'na doğru geniş katılımlı bir yürüyüş tertip etmişlerdir. 140 bin kişinin katılımıyla gerçekleşen gösteriye pek çok kadın ve çocuk da dahil olmuştur. Polisin karşı koyduğu eylemde birçok işçinin hayatını kaybetmiştir. Burada yapılan uygulamalar tepkiyle karşılanmıştır (Kurat, 1987, ss. 380-381).

Rusya'da başlayan hareketler büyüyerek devam etmekteydi. Bu hususta Petersbug ve Moskova şehirlerinde İşçi Sovyetleri kurulmuştur. İşçi kesimin öncülüğünde başlayan isyan, artık bir devrim ateşini yakmıştı. Her ne kadar hükümet tarafından 1905 İhtilali bastırılrsa da halk girişimlerini sürdürmeye devam etmiştir. Hatta Çar II. Nikola'nın özgürlükleri genişletme çabası ve "Duma" adı verilen Rus Meclisi'ni kurma girişimleri de yetersiz kalmıştır. Üstelik meclisin açılmasıyla beraber devrim savunucularının fikirlerini beyan edebilecekleri bir kurum da ortaya çıkmıştır. Bu sebepten dolayı hükümetle Duma arasındaki anlaşmazlıklar da gitgide büyümüştür (Ağır, 2019, ss. 332).

1905 İhtilali'ndeki başarısızlığa rağmen faaliyetlerini sürdüren devrimciler için 1917 önemli bir yıldır. I. Dünya Savaşı'nın üçüncü senesi olan 1917'de ilk olarak Şubat ayında birtakım gelişmeler görülmektedir. Ekim ayında ise işçi sınıfı gücü eline almıştır. Böylece halk tarafındaki ayaklanmalarla beraber Çarlık rejiminin yavaş yavaş sonuna geliniyordu. Devrimin bu yılda gerçekleşmesinin temel sebebinin şüphesiz halkta baş gösteren açlık ve sefalet olduğu söylenebilir.

Bu noktada devrimin iki unsuruyla ilgili kısa bir bilgi vermek de gerekmektedir. Bolşevikler ve Menşevikler olarak adlandırılan iki grup Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nde yaşanan görüş ayrılıklarıyla ortaya çıkmıştır. Bolşevik ifadesi çoğunluk; Menşevik sözcüğü de azınlık anlamlarına gelmektedir.

1917 yılının Şubat ve Ekim aylarında Rusya'da "ikili iktidar" dönemi vardır. Şubat ayındaki devrim süreciyle beraber oldukça güçlenen işçi sınıfının tek başına iktidar olmaya henüz hazır olmadığı gözlemlenmektedir. Fakat işçiler söz konusu gücü elde etmek açısından bir hayli aşama kaydetmişlerdir. Bu amaçla fabrika ve kentlerde konseyler kurulmuştur. Esasen bu aşamada bir itici güç, yani liderlik sorunu

görülmüştür. İşte bu noktada dikkat çeken taraf Bolşevik Partisi olmuştur. Nisan ayından Eylül ayına kadar geçen süreçte parti artık yavaş yavaş ipleri eline alma noktasına gelmiştir (Gürsoy, 2015, s. 32).

Bolşevik Partisi'nin lideri Lenin, Merkez Komite, Petrograd Komitesi ve Moskova Komitesi'ne talimat mektupları yazmıştır. Mektupta iki şehirde de İşçi ve Asker Sovyetlerinde çoğunluğun kendilerinde olduğuna değinen Lenin, Bolşeviklerin siyasi iktidarı ele geçirebileceklerini belirtmiştir. Bu noktada ayaklanmanın öncü sınıfa ve halkın ihtilalci gücüne dayanması gerektiğini vurgulamaktadır. İşçi sınıfının tamamen Bolşevik Partisi'ni desteklemesi devrim sürecine hız vermiştir. Bolşeviklerin yükselişine karşın geçici hükümette yer alan Menşevikler de Zemstvocular ve kırsal bölgedeki Kulak gruplarından destek beklemişlerdir (Gorkiy ve diğerleri, 2004, s. 19).

Ekim ayına gelindiğinde artık devrimin nihai kısmına ulaşılmıştır. Rusya Sovyetleri Kongresi'nin 25 Ekim (Miladi Takvim'de 7 Kasım)'deki toplantısı bu süreçte kritik tarihtir. O gün gelmeden bir gün evvel devrim çalışmaları son safhaya girmektedir. Bu amaçla Merkez Komitesi yapılan hazırlığın incelenmesi için toplanmıştır. Troçki, komite üyelerinin Petrograd Sovyeti'nin askeri devrimci komitesine bağlı olmalarını yönünde görüş bildirmiştir. Bunun amacı posta, telgraf ve demiryolu ulaşımı ile ilgilenmek ve Geçici Hükümeti denetim altında tutmaktır. Bu noktada Demiryolları ile Cerjinski, posta ve telgrafla da Bubnov ilgilenecektir. Geçici Hükümetin denetim altına alınması hususunda Sverdlov'a sorumluluk verilmiştir. Yapılan toplantıda esasen küçük çaplı bir hükümet kurulduğunu da söylemek mümkündür. Toplantının sona ermesiyle beraber 25 Ekim sabahı Bolşevikler harekete geçtiler. Hemen sonra kentin önemli bölgeleri ele geçirilmiştir ve Geçici Hükümet üyeleri tutuklanmıştır. Öğleden sonra ise Lenin, "işçi ve köylü devriminin" zaferini açıklamıştır. Akşam saatlerinde ikinci Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi, iktidarın İşçi, Köylü, Asker Temsilcileri Sovyetlerine geçtiğini ilan etmiştir. 26 Ekim tarihinde Sovnarkom olarak adlandırılan, ilk İşçi ve Köylü Hükümeti olan Halk Komiserleri Konseyi'nin kurulmasına onay verilmiştir. Ekim Devrimi çok kan dökülmeden gerçekleşmiştir. Bunu sağlayan ise Petrograd Sovyeti ve onun askeri devrimci komitesidir (Carr, 1989, s. 100).

1.3. 1917 BOLŞEVİK DEVRİMİ VE TÜRK HALKI

İhtilâlin gerçekleşmesiyle beraber harekete geçen Lenin ve arkadaşları, Rusya'nın içinde bulunduğu tehlikelere karşı Kasım 1917 ve Ocak 1918'de çeşitli bildiriler yayınlamışlardır. Söz konusu bildirilerle beraber Rusya'nın gözetimi altında muhtariyetler kurulması kararlaştırılmıştır. Lenin ve Stalin tarafından açıklanan bildiri, Çarlık rejimince ezilen kesimin desteğini almayı amaçlamıştır. Fakat atılan bu adım Türk dünyasınca samimiyetsiz bulunmuştur. Hatta Türkler arasında millî ülkünün tekrar gündeme geldiği de gözlemlenmektedir. İşte bu noktada Lenin, Türk Millî Birliği'nin bir araya gelmesine karşı önlemler almaya başlamıştır. Bir yandan muhtar olacak cumhuriyetlerin reisleri Moskova'ya davet edilirken öte yandan Stalin'in yönetimindeki Sovyet Milletler Komiserliği de Türkistan bölgesinde Bolşevizm'i yaymak için çalışmalar yürütmüştür. Sovyetlerin esas amacının Türklerin gelenek, görenekleri ile dil ve dinlerini bozmak olduğu dile getirilmektedir (Gündüz, 2005, s. 4).

Bolşeviklerin Rusya'ya bağlı unsurlara hakkı ilk olarak Finlandiya kullanmış ve 6 Aralık 1917'de bağımsızlıklarını duyurmuşlardır. Bunu 11 Aralık'ta Litvanya, 12 Ocak'ta Letonya, 22 Ocak'ta Ukrayna, 24 Şubat'ta Estonya izlemiştir. Türk ve Müslüman kesimde ise 22 Temmuz 1917 tarihinde İdil-Ural Millî Muhtariyeti ilan edilmiştir. Ardından 28 Kasım'da Başkurtlar, 26 Aralık'ta da Kırımlılar cumhuriyetlerini kurmuşlardır. Daha sonra da Alaş-Orda ve Hokand'da Türkistan Milli Muhtariyetleri ile 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti meydana gelmiştir. Öte yandan 25 Nisan 1918'de ilan edilen Birleşik Kafkas Hükümeti, General Denikin'in baskıları sonucu ayakta kalamamıştır. Çeşitli bölgelerde hâl böyleyken Türkistan bölgesinde ise ümitli bekleyiş devam etmekteydi. Yıllardan beridir bağımsız bir devlet kurma gayesinde olan bölgede iki şehir dışında belediye dahi bulunmamakta idi. Devrimle beraber bölgede Genel Vali Kurapatkin'in görevine devam etmesi uygun bulunmuştur (Çelebi, 2018, s. 93). Öte yandan *Yaş Türkistan* baş yazarı Mustafa Çokayoğlu da derginin 43. sayısında ihtilalle ilgili bir yazı kaleme alarak umutlu olduğunu şu sözlerle belirtmiştir:

Rusya'da bir inkılâp olmasını candan istediğimizi men yashirmayman (gizlemiyorum). O memlekette tebaalarını yüksek ve tüben (alçak), birinci ve ikinci derece bulmayan bir demokrat rejimin berpa buluşunu (kurulmasını) biz candan istemiştik. Lakin bunday (böyle) bir rejime normal

bir tekâmül yoluyla geçiş imkanına ümit kalmayan (kalmamış) idi (Çokayoğlu, 1933, s. 26).

Türkistan bölgesindeki ilk siyasi atılım Türkistan (Hokand) Muhtariyeti'nin kurulmasıdır. Bu hususta ilk olarak 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Moskova'da Tüm Rusya Müslümanları I. Kongresi tertip edilmiştir. Ancak burada bir araya gelen Başkurt, Kazak, Kırgız, Azerbaycan, Kırım ve Türkistanlılar arasında görüş ayrılıkları görülmektedir. Kongrede bir tarafta federal Rusya devleti içinde özerk bir yapı, diğer tarafta ise birleşik Rus devleti içinde kültürel özerklik fikirleri öne sürülmüştür. Söz konusu iki görüşten etnik ve kültürel olarak özerk olunması düşüncesi ağır basmıştır (Köseoğlu, 2018, s. 113-114).

1.3.1. 1917-1924 Senelerinde Türkistan Muhtariyetleri

Bolşevik Devrimi'yle beraber Başkurtların yıllardır bekledikleri “ulusal devlet” kurma hayalleri nihayet gerçekleşme aşamasına gelmişti. Şubat 1917'deki Demokratik Burjuva devriminden sonra Temmuz-Ağustos aylarında Orenburg ve Ufa şehirlerinde iki Başkurt kurultayı düzenlenmiş ve Başkurt Bölgesel Konsülü seçilmiştir. Söz konusu konsülde bağımsız bir cumhuriyetin kurulması kararlaştırılmıştır. Yapılan çalışmalarda Zeki Velidi Togan siyasi önder konumunda idi. Ekim Devrimi'ni müteakip ise Başkurt şurası Orenburg, Ufa, Samara, Perm bölgeleri bağımsız birer eyalet olduklarını belirtmiş ve kendilerinin Başkurt Cumhuriyeti'ne bağlılığını bildirmişlerdir. Karar 17 Kasım 1917'de ilan edilerek 22 Kasım'da *Pravda* gazetesinde yayınlamıştır. Daha sonra da 8 Aralık 1917'de Orenburg'da Başkurt Seçmen Kurultayı toplanmış ve bağımsız bir Başkurdistan Cumhuriyeti'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca ulusal bir ordunun teşekkül edilmesine yönelik ortak bir görüşe varılmıştır. Söz konusu ordunun Beyaz Ruslar ve Bolşeviklere karşı girişimleri neticesinde Lenin yönetimi, Başkurt Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına onay vermiştir. Başkurtlar, Lenin hükümetiyle yaptığı anlaşmayla geniş yetkili bir özerlik ve bağımsızlık elde etmişlerdir. Ayrıca Moskova'yla karşılıklı güç paylaşımına yönelik bir itilafla kurulan tek Cumhuriyet'in Başkurdistan olduğunu belirtmek gerekir (İlishev, 2002, ss. 65-66).

Başkurdistan'ın kurucu lideri olan Zeki Velidi Togan'ın Bolşeviklerle yaptığı ortaklık 27 Mayıs 1920'ye değin devam etmiştir. Togan, bu süreç zarfında pek çok kez Bolşevik

liderlerle görüşme imkânı bulmuştur. Ancak Kızıl Ordu'nun Beyaz Ordu'ya karşı Orta İdil'de sağladığı üstünlükle bölgede mutlak güç haline gelmesi Başkurtlar açısından bir sorun teşkil etmiştir. Böylelikle Stalin tarafından Başkurt ordusunun dağıtılması yönünde karar alınarak ortaklık bozulmuş oldu. Daha sonra da Başkurdistan Muhtariyeti varlığı son bulmuş ve kurucu lider Zeki Velidi Togan, Türkiye'ye geçerek ilmi çalışmalara yönelmiştir (Gündoğdu, 2018, s. 35).

Bölgede kurulan muhtariyetlerden biri de Alaş-Orta Muhtar Hükümeti'dir. 1917 senesinin Temmuz ayında Orenburg'da 1. Umum Kazak Kurultayı toplanmıştır. Kurultayda başlıca; devletin yönetim biçimi, Kırgız (Kazak) eyaletlerinin muhtariyeti, toprak sorunu, Milli milis güçlerinin oluşumu, yerel idareler, maarif, yargı, din, kadın hakları, kurucu meclise yönelik hazırlık ve Kırgız (Kazak) eyaletlerinden vekillerin seçimi, Şûrâ-yı İslâm'a üye seçimi, Kırgız (Kazak) siyasî fırkası, Yedisu eyaletindeki durum, Cümle Rusya Federasyonları Kongresine Kırgız (Kazak) seçmenlerin gönderilmesi gibi hususlar ele alınmıştır (Yorulmaz, 2016, s.945).

Söz konusu kurultayda öncelikle Kazak toprakları ve işçiler konusu gündeme gelmiştir. Kongrenin ilk gününde Rus muhacirlerin Türkistan'a sevkinin durdurulması, Rus hükümeti tarafından ele geçirilen toprakların Kazaklara geri verilmesi, cepheye gönderilen Türkistanlıların bir an evvel memleketlerine dönmesi ve buraya gitmeyi reddederek tutuklananların serbest bırakılmasına yönelik kararlar alınmıştır. İkinci günde ise Kazak Türkleriyle Rusların yönetim işlerinin ayrılması, adalet sisteminin yeniden düzenlenerek Kazak hakimlerin göreve getirilmesi ve eğitimde ana dile yönelik görüşler bulunmaktadır. Kurultayın ardından Kazakların Muhtariyeti resmiyet kazanmış ve buna bağlı olarak Alaş Fırkası kurulmuştur. Partinin kuruluşundan sonra yapılan çalışmalar neticesinde III. Umum Kazak Kurultayı, Semey merkezli muhtariyeti ilan etmiştir. Bu noktada Ali Han Bökeyhan'ın önderliğinde bir hükümet seçilmiştir. Mustafa Çokayoğlu da burada hükümet azası olarak görev almıştır. Semipalatinsk'in merkez olarak belirlendiği Alaş-Orda'nın toprakları daha sonra ikiye ayrılmıştır. Batı kısmı Ural-Hazar ve Bökey-Ordalarından; doğu kısmı ise Turgay, Ak-Molla, Semipalatinsk ve Yedi Su bölgelerinden oluşmuştur. Batı bölgesinin merkezi olarak Cimbiyti seçilmiştir. Doğu kısmının lideri konumunda Ali Han Bökeyhan oğlu bulunuyordu. Devletin ikiye ayrılma sebebi olarak ulaşımda yaşanan zorluk öne çıkmaktadır. İşte bu koşullarda büyük ümitlerle kurulan Alaş-Orda Muhtariyeti'nin

varlığını sürdürmesi hiç de kolay olmamıştır. Başta Bolşevikler olmak üzere Ruslar tarafından hükümetin kurulmasına yönelik olumsuz tepkiler vardı. Yaşanan gelişmeler çerçevesinde güç kaybına uğrayan Alaş-Orda hükümeti, Başkurdistan ile görüşerek birleşik bir Türkistan devleti kurulması fikrini iletmışlerdir. Fakat yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Tarihi bir fırsat olarak görülen sürecin başarısızlıkla neticelenmesi ile yavaş yavaş Alaş-Orda'nın son günlerine yaklaşıyordu. Hükümet, varlığını sürdürmek amacıyla Moskova'dan destek istemiş; Bolşevikler de Alaş-Orda'yı tanımıştır. Fakat Bolşeviklerin esas amacı bölgede hâkim olmak idi. Nitekim bir süre sonra Beyaz Ruslarla da mücadele içine giren Alaş-Orda Muhtariyeti'nin faaliyetleri yasaklamıştır. Hükümet üyeleri ve ordu güçleri de 9 Mart 1920'de Sovyetlere teslim olmuşlardır (Çelebi, 2018, ss. 104-108).

Sovyet Devrimi'yle beraber kurulan muhtariyetlerden biri de Türkistan (Hokand) Muhtariyeti'dir. Ek Devrimi'nden yaklaşık bir ay sonra 8 Aralık 1917 tarihinde (Jülyen takviminde 25 Kasım) Hokand'daki Han Sarayı'nda Türkistan Müslümanlarının IV. Fevkalâde Kurultayı toplanmıştır. Türkistan Milli Birliği'nin temsilcisi konumunda olan kurultayda Türkistan Muhtariyeti ilan edilmiştir. Halk tarafından sevinçle karşılanan karar önemli bir adımdı. Kurultayda devleti yönetmek amacıyla, 32 vekilli Türkistan Geçici Sovyeti ve 54 üyeli Halk Şurası seçilmiştir. Belirlenen Türkistan Geçici Sovyeti, Hokand Hükümeti'ni kurmuştur. Muhammedcan Tınışbay'ın önderliğindeki hükümet, Türkistan Kurucu Meclisi seçimlerinin 20 Mart 1918'de gerçekleşmesi yönünde karar almıştır. Seçimlerin yapılacağı tarihe kadar meclis görevi Halk Şurası'nda idi. Esasen tam bağımsızlık yönünde olan siyasetçiler bu noktada muhtariyet fikrinin ilk aşamada yararlı olacağına değinmektedirler. Nitekim yapılan seçimlerle beraber hükümet kurulmuştu. Bu noktada İlmi Cemiyet'le iş birliğine gidilmiştir. Liderleri olan Şir Ali Lapin'in yüksek mertebeli bir görev alması koşuluyla söz konusu destek Hokand hükümetine verilmiştir (Köseoğlu, 2018, ss. 115-116).

İlmi Cemiyet'in desteğini alan hükümetin ilk olarak el atacağı konular; ordunun kurulması, mali işlerin tertibi, devlet kurumlarının oluşturulması ve vergi sisteminin tanzim edilmesi idi. İlk olarak ordu kurma yönünde harekete geçen yönetim pek çok zorlukla karşı karşıya gelmiştir. Halihazırda en büyük eksik yetişmiş subay sayısındaki eksiklikti. Bu sebeple genç ve tecrübesiz subaylarla yola çıkmak durumunda kalınmıştır. Sayısı tam olarak bilinmeyen orduyu kuran hükümetin ikinci işi devlet

kurumlarına el atmak oldu. Çarlık döneminden kalma kurumların elde edilmesinde kısmen başarı sağlanmış ve bilhassa Fergana'daki müesseseler kontrol altına alınmıştır. Buna müteakip Taşkent'teki devlet kurumları ve devlet bankası da Geçici Hükümet'in yanında yer almışlardır. Söz konusu gelişmelerde Mustafa Çokayoğlu'nun etkin rol aldığı gözlemlenmektedir. Ordu ve devlet kurumlarında nispeten başarılı olan hükümet için sıradaki adım mali alanda yapılacak olan çalışmalardır. Bunun için pek çok toplantı yapılmış olup aynı zamanda eğitim alanına da ağırlık verilmiştir. Mili Eğitim Bakanı Nasırhan Töre önderliğinde ilköğretim kurumlarının örgütlenmesi için kanunlar yapılmaya başlanmıştır. Öte yandan Gıdadan Sorumlu Bakan Abidcan Mahmut da halktaki açlık sorununun çözümüne yönelik Tarım Bakanı Hidayet Yurgul Agayev ile çeşitli çalışmalar yürütmüştür (Kara, 2002, s. 794).

Maddi ve askerî açıdan eksikliklerle kurulan Hokand Muhtariyeti 1918 senesinde acı verici bir olayla karşı karşıya gelmiştir. Bolşeviklere karşı koymak amacıyla Buhara Hanlığı'ndan destek beklenmiş fakat olumsuz cevap alınmıştır. İşte bu noktada Bolşevik kuvvetleri, Ermeni desteğiyle beraber Şubat 1918'de şehri yakarak pek çok kişinin ölümüne sebep olmuşlardır. Büyük bir yara alan hükümet birkaç ay kadar varlığını sürdürebilmiştir. Fakat bu olaydan sonra Türkistan halkı Ruslar karşısında yeni bir mücadelenin içerisine girecekti. Bu hareketin adı da Basmacı Hareketi'ydi (Konukçu, 1998, s. 216).

2. BÖLÜM: BASMACI HAREKETİ

2.1. BASMACI İFADESİNİN ANLAMI

“Baskın yapan, hücum eden” anlamında kullanılan Basmacı tabiri, Çarlık devri Ruslarınca Türkmenistan, Başkurdistan ve Kırım bölgelerinde faaliyet gösteren kişiler için kullanılmıştır. Rus devletine karşı bir başkaldırı olarak gerçekleşen eylemlerde halka herhangi bir zarar verilmemiştir. 1917 Bolşevik Devrimi’yle beraber söz konusu hareket devam etmiş olup Sovyetlere karşı büyük bir görülmüştür. Fakat harekete mensup olan kişiler kendilerini “İslâm askerleri, vatan müdafaacıları ve Türkistan âzatlığının askerleri” olarak tanıtmışlardır. Hareketin esas amacı Türkistan yurdunu Rus himayesinden kurtarmak ve bağımsız bir devlet kurmaktır (Donuk, 1992, s. 107).

Ruslar, Basmacılığı “talancılık” olarak ifade etmektedir fakat bu hareket, Türkistan halkının Kızıl Rus emperyalizmine karşı belirli bir hedefe yürüyen siyasi bir direniştir (Timuroğlu, 1932, s. 9). Hareketin genellikle “Basmacı” olarak adlandırılmasına karşın, “Yiğitbaşı” anlamına gelen “Korbaşılar” şeklinde ifade edildiğini görmek de mümkündür (Bademci, 2019, s.191). Esasen böyle bir harekete bir bakıma eşkıya anlamına gelen “Basmacı” demek pek doğru bir kullanım olmayacaktır. Fakat biz genel olarak literatürde bu şekilde geçtiği için “Basmacı” ifadesinden devam etmek durumunda kalacağız. Bu hususta *Yaş Türkistan Dergisi*’nde Canay mahlasıyla “Basmaçılık Togrısıda” adıyla kaleme alınan yazıda söz konusu ifadeye karşı çıkmıştır. “*Basmacı sözü yahşı söz imes (iyi söz değildir)*” (Canay, 1930, s. 5).

Basmacı ifadesinin olumsuz yönde olduğuna dair düşünceler olsa dahi söz konusu ifadenin bazı Türk yazarlar tarafından olumlu bir şekilde kullanıldığını görmek de mümkündür. Şirmed Bek, Nur Muhammed Bek ve Zeki Velidi Togan bu yazarlardandır (Gümüş, 2015, s. 605).

2.2. BASMACI HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Basmacı Hareketi’ni daha iyi bir biçimde anlamak için öncelikle Pantürkizm ve Panislâmizm akımlarına kısaca değinmek gerekmektedir. Diğer bir adı Türkçülük olan Pantürkizm’in Fransız İhtilali ile başlayan milliyetçilik akımından etkilendiği görülmektedir. Pantürkizm’in etkisine öncelikle 19. asırda Osmanlı’da rast gelmek mümkündür. İmparatorluk içinde pek çok millet bulunduğundan dolayı yabancı tebaalarda proto-milliyetçilik görülmektedir. Söz konusu hareketlerin çoğalmasıyla beraber Osmanlı aydınları da Türklüğü ön plana koyma fikrine varmışlardır (Hanioğlu, 2012, s. 551). Osmanlı İmparatorluğu’nda görülen akımın Rusya’daki Türk topluluklarını da etkisi altına aldığı görülmektedir. Bu konuda Yusuf Akçura önemli bir konumdadır. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinde en çok Türkler tarafından yerleşilen bölgedeki halkın Türkçülük ekseninde birleşmesi gerektiğine dikkat çekmektedir (Akçura, 2015, s. 22). İlerleyen dönemlerde etkinliğini artıran Türkçülüğün bağımsızlık mücadelelerine etki ettiği bilinmektedir.

Panislâmizm namıdiğer İslamcılık da Müslümanların birliğini öngören bir akımdır. 19. asırda Osmanlı’da ortaya çıkan düşünce özellikle *Sırât-ı Müstakîm Dergisi*’nde bir araya gelen yazarlar tarafından benimsenmiştir. Said Halim Paşa, Mehmed Âkif ve Mehmet Ali Ayni bunlardan bazılarıdır. Müslümanların yenileşmesi ve ilerlemesi amaçlanmıştır (Özcan, 2001, s. 62). Her akım gibi Panislâmizm de Rusya’da görülmüş ve kendi devletlerini kurmak isteyen halkın isyan hareketlerinde ön ayak olmuştur.¹

Öncülüğünü Gaspıralı İsmail Bey’in yaptığı Cedîdcilik ise Batı’daki aydınlanma felsefesinden etkilenen Müslümanların Rusya’daki eğitim ve kültür alanında yenilik talebinde olduğu bir harekettir. Söz konusu hareket, Rusya bölgesindeki halkın geri kalmışlıktan kurtulmasını öngörüyordu (Akyol, 1993, s. 211). Gaspıralı’ya göre dünyada yaşayan Türklere “Azeri, Kazak, Özbek gibi” ayrı ayrı isimler verilmemelidir. Buna yönelik olarak da Türkler için ortak dil meydana getirme hedefini gütmektedir (Toker, 2004, s. 34). Burada belirtilenlere göre onun Türklüğü ve İslâmcılığı bir araya getirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca başlattığı hareket, ilerideki bağımsızlık mücadelelerinde de önemli bir rol oynayacaktır.

¹ Konu üzerine detaylı bilgi için bk. Zenkovsky, S.A. (1983). *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Bölgedeki isyan hareketlerine göz atacak olursak 1876 senesinde öncülüğünü Abdurrahman Abtabacı'nın yaptığı başkaldırı ile Rus zulmüne karşı konulmuş, fakat sert bir karşılık alınmıştır. Ancak Hokandlılar geri durmayarak bir devlet kurmak için harekete devam etmişlerdir. Bu sebepten ötürü 1885'te Oş şehrinde başlayan isyana Derviş Han Tora liderlik yapıyordu. İlerleyen dönemlerde tüm Hokand'a sirayet eden başkaldırı 1898'e değin sürmüştür (Saray, 2002, s. 581).

Hürriyet için yapılan mücadelelerde 1916'daki Büyük İsyân'a da kısaca değinmek gerekir. İsyân, Çar II. Nikolay tarafından 25 Haziran 1916 tarihinde çıkarılan fermanla alakadır. Söz konusu emirnamede I. Dünya Savaşı'ndaki Rusya içindeki yabancı erkeklerin askere alınması yer almaktadır. Sırderya, Fergana, Semerkant gibi bölgelerden 19-43 yaş arası kişiler hedef kitlesi olarak belirlenmiştir (Kydyralieva, 2015, ss. 38-39). Fakat söz konusu girişim tamamen yasalara aykırıdır. Şimdiye kadar askerlikten muaf olan halka böyle bir görev verilmesi huzursuzluk yaratmıştır ("Turkestan Massacres", 1918, s. 4). Nitekim ilerleyen süreçte yerel halk buna karşı çıkarak isyan etmiştir. 4 Temmuz 1916'da Semerkant'ın Hocent şehrinde başlayan ayaklanma kısa sürede tüm Türkistan'a yayılmıştır. Dunganlar, Karakalpaklar, Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler, Türkmenler ve Özbekler gibi pek çok etnik unsur isyanda yer almışlardır (Kydyralieva, 2015, ss. 38-39).

Maksütov söz konusu senede yaşananların, Kırgız halkının geçmişindeki en önemli hadiselerden biri olup beraber nesilden nesile aktarılması gerektiğini belirtir. Buradaki isyanda binlerce kişi öldürülmüş, yüz binlercesi de evinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır. Yabancı memleketlere sığınmak için harekete geçen pek çok kişi de yolda hayatını kaybetmiştir (Maksütov, 2018, s.19).

Basmacı Hareketi'nin en büyük sebebi şüphesiz ki bağımsızlık hedefidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere 1917 Bolşevik Devrimi'yle beraber bölge halkı umutlanmıştır. Sovyet Rusya'sının da bu minvalde çeşitli muhtariyetler kurması ümitleri yeşertmiştir. Fakat söz konusu girişimler başarısız olmuş ve kurulan muhtariyetlerin varlığı kısa sürmüştür. Yıllardan beridir baskı altında yaşayan Türkistanlılar da çareyi Milli bir istiklal hareketinde görmüştür. Ayrıca bölge halkının içerisinde bulunduğu ekonomik şartlar da yine bu hususta etkili olmuştur. İstiklâl arayışında olan kişiler de çeşitli eylemler yaparak Rus hükümetlerine karşı gelmekte idiler. Söz konusu faaliyetleri ikiye

ayırmak mümkündür. 1918 yılı bu açıdan bir milat olarak görülmektedir. Bu seneden evvel yapılan eylemler genellikle yağmacılık şeklindedir. Ancak Şubat 1918'den sonra Bolşevik yayılmacılığına karşı bir mücadele yürütülmüştür (Çokayoğlu, 1932, s. 8).

Hareketin ortaya çıkışındaki en önemli hadise şüphesiz 1918'de Hokand'da yaşanan hadisedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Ermeni destekli Rus güçleri şehirde adeta bir kıyım yaparak 10 binden fazla kişinin ölümüne sebebiyet vermişlerdir. Bu olaydan sonra daha düzenli bir biçimde Türkistan Millî Mücadelesi başlamıştı. Böylece Türkler hem Anadolu'da hem de Türkistan'da aynı dönemde bağımsızlık uğruna savaşmışlardı. Hatta bizce Anadolu'daki Kuvâ-yi Milliye ile Türkistan'daki Basmacı Hareketi bu hususta benzerlik göstermektedir.

Muhtar Hokand hükümetinin ileri gelenlerinden Mustafa Çokayoğlu, Basmacı Hareketi'nin de önderlerinden biri olmuştur. Çokayoğlu ve arkadaşları Sovyetlere karşı siyasi bir başkaldırı yaparak milli sermayeyi geliştirmek hedefindedirler. Fakat buna rağmen Mustafa Çokayoğlu hakkında olumsuz bir görüş kaleme alınmıştı. Söz konusu yazıda Kamilcan Efendi, Çokayoğlu'nu Ceditçilerin lideri olarak Rus generalleriyle iş birliği yapmakla suçlamıştır. Hatta Özbek çiftçilerini keserek kanlarını döktüğünü iddia etmiştir. Buna karşın Kamilcan Efendi, daha sonraki yazılarında Basmacılara destek çıkıyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere söz konusu kötü ifadelerin Moskova'nın zorlamasıyla kaleme alındığı düşünülmektedir (Çokayoğlu, 1927, s. 7).

Muhtariyet girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca Türkistanlılar silahlarına sarılmaya başladılar. Mehmet Emin Bek ve Şir Emin Bek bu kişilerin başlıcalarındandır. Şir Mehmet Bek, 17 Ağustos 1917'de Gerbaba etrafındaki 7 köyün ileri gelenleriyle bir toplantı düzenlemiştir. Söz konusu bölge Millî Mücadele'nin temellerinin atıldığı yerdir. Hokand hükümetinin dağılmasıyla beraber de Gebaba'da bir karargâh kurulmuştur. 1918 senesinin yaz ayları buradaki yapılanmayla geçmiştir. Ayrıca Beyaz Ruslar ve Afgan mücahitler de onlara silahlanma bakımından destek sağlamışlardır. Böylece bir ordu kurulmuş ve başında Büyük Ergeş Bek yer almıştır. Mehmet Emin Bek 1. vekil, Şir Mehmet Bek de 2. vekil olarak görevlendirilmiştir (Kurban, 1997, s. 131).

Basmacıların teşkilat yapısına değinecek olursak müstakil bir askeri örgütlenme görülmektedir. Birlik komutanları ve korbaşların kendine ilişkin kurmay heyeti

bulunmaktadır. Ayrıca onlara ait eğitimciler, atlılar, tüfeklerle cephaneler vardır. Örgüt yapısının son derece muntazam olmasına karşın ellerindeki silahların durumu oldukça kötüydü. Bu açıdan pek çok zorluk çekilmiştir. Korbaşların maddi olarak halktan yardım aldıkları da görülmektedir. Önemli korbaşların Fergana topraklarındaki dağılımı ise şu şekildedir:

Irgaş'ın etki alanı: Hokand'ın Margilan ve Uç-Kurgan,
Madamin-Bek'in etki alanı: Margilan-Skobelev, Kuva ve Asaki bölgesi,
Kurbaşı Hamdan'ın alanı; Andarhan, Hocend, Isfara, Santo petrol kuyuları bölgelerini içine alıyordu.
Kul-Hoca'nın alanı: Andican ile Namangar arasında uzanıyordu.
İslam-Kul'un alanı: Namangan'dan, Sirderya üzerindeki Kara Kula kadar uzanıyordu.
Kurbaşı Ahmed Baybaça'nın alanı: Hoka'dan Beş Arık'a ve Kara Tegin'e doğru uzanıyordu. (Castagne, 2015, ss. 93-94).

Fas ve Suriye'nin aksine komşu devletlerden bir yardım alamayan Türkistanlılar mücadelelerinde yalnız kalmışlardı. Genel olarak ellerinde eski tip silahlar bulunmaktaydı. Ancak ganimet veya satın alma yoluyla modern silahlara da ulaşabilmişlerdi. Hatta söz konusu para, direkt olarak düşmanlarının eline gidiyordu (Tevekkül, 1928, s. 11).

2.3. BASMACI HAREKETİ'NDEKİ FAALİYETLER

Hokand'ın işgal edilmesiyle beraber şehrin terk edilmesi hareketin artık tüm Türkistan'a yayılmasını sağlamıştır. Buradaki müdafaada yer alan 1500 kişiden yalnızca 60-65'i hayatta kalmayı başaramıştır. Hokand'dan kaçanlar dört gün sonra 20 km mesafedeki Baçir köyüne varmışlardır. Ruslar tarafından takip edilmelerine karşın halkın da desteğiyle canlarını kurtarmışlardır. Söz konusu müdafilerin Baçir'e gelmelerini sağlayan iki kişidir. Her ikisinin de ismi Ergaş olması sebebiyle Büyük ve Küçük Ergaş olarak adlandırılmaktadırlar. Küçük Ergaş, daha önceleri de arkadaşlarıyla beraber pek çok faaliyette bulunmuştur. Ancak daha çok çeteci gruplar olarak eylemler gerçekleştirmişlerdir. Genel olarak Rus mevkilerine saldırılar düzenleyerek yaşamını idame ettirmekte idiler. Küçük Ergaş, Rusların 26 Şubat'ta Baçir'e saldırmasına karşı koymuş ve bir gün sonra da çatışmalarda hayatını kaybetmiştir.

Büyük Ergaş ise Baçir’li olmakla beraber din adamlığı yapmaktadır. Onun Hokand’da verdiği vaazlara yaklaşık 20 bin kişilik bir katılım sağlanmaktaydı. Ergaş, vaazlarında dindaşlarına Ruslara karşı mücadele etmeleri gerektiğini belirtiyordu. Rusların Hokand’a yaptığı saldırıda bölgede bulunan Büyük Ergaş, gelen barış talebini samimi bulmayarak reddetmişti. Fakat onun muhalefetine karşı barış ilan edilmişti. Ancak Ergaş’ın haklı olduğu anlaşılmıştı. Nitekim Ruslar, yeniden saldırarak büyük zararlar vermişti. Böylece Büyük Ergaş da memleketi Baçir’e dönmüştür. Ardından Küçük Ergaş’ın vefatıyla beraber müdafî kuvvetlerin başına geçerek “Korbaşı” unvanını almıştır (Hayit, 1997, ss. 52-53).

Basmacılar Fergana’ya geçerek buradaki idareyi ele almaya başlamışlardır. Akabinde Ruslara karşı saldırılar görülmektedir. Yapılan baskınlarda büyük zararlar verilmiş ve maddi açıdan büyük bir darbe vurulmuştur. Öyle ki köylerde yaşayan Rus halkı kentlere göç etmeye başlamıştır. Hatta bazılarının Basmacı Hareketi’ne katıldıkları da görülmektedir. Bu aşamada Ruslarla yapılan çatışmalar da daha çok Afgan ve İran sınırlarına yakın yerlerde olmuştur. (Türkistan’da Kuzgalış Hareketi, 1932, s. 27).

Gün geçtikçe gücünü artıran Basmacı Hareketi’nde Oş mücahidleri, Ekim ve Kasım’da büyük işler yapmışlardır. Oş Korbaşısı olan Hâlhoca Eşân’ın emrinde 2 bine yakın asker bulunmaktaydı. Fakat onlar Kızıl Ruslara nazaran daha çok Beyaz Ruslarla savaşmışlardır. Eşân’a göre Kızıl yahut Beyaz fark etmeksizin Rusların tümüne karşı mücadele etmek gerekirdi. Bu arada Oş bölgesinin yakınındaki Celâlâbâd’da örgütlü ve eğitimli Beyaz Ruslar bulunmakta idi. İşte bu noktada söz konusu şehre bir baskın düzenlenmiştir. Yapılan mücadelelerde Basmacılar üstün gelerek Kasım ayında bölgede hakimiyet sağlamışlardır (Bademci, 2019, s. 215).

1919-1920 senelerinde Fergana’daki Basmacı faaliyetlerinde yükselme görülmektedir. Bunun üzerine Bolşevikler de birtakım önlemler almak durumunda kalmışlardır. Öte yandan Beyaz Ruslarla da ortaklık kurulmuştur. Fakat genel olarak hareket içinde bu iş birliğine karşı çıkmıştır. Söz konusu karşıt görüşler de teşkilatta bir liderlik kavgasına yol açmıştır. Ancak tüm kargaşalara rağmen Bolşeviklere karşı eylemler artarak devam etmiştir. Bir ara siyasi olarak çözüm arayışları olmasına rağmen yeniden silahlı mücadeleye dönmüştür. Siyasi hususta Mehmet Emin Bek’in kurduğu Muvakkat Hükümeti’nde başarı da sağlanamamıştır. 1919’un sonlarına doğru Şir Muhammet Bek

de Harp Kurultay'ını toplamış ve böylelikle 1920'ye güçlü bir giriş yapılmıştır. Lakin cephane eksikliğinden dolayı pek çok sıkıntılar çekilmiştir. Sovyetlerin de karşı faaliyetleriyle beraber Ergeş Korbaşı idam edilmiş, Mehmet Emin Bek de mağlup olarak Bolşeviklerle barış yapmıştır (Bademci, 2019, ss. 217-218).

Fergana bölgesinde hal böyle iken Hive'de de Basmacılık faaliyetleri görülmüştür. Buradaki en önemli karakter ise şüphesiz Cüneyd Han'dır. Esas ismi Kurban Mehmet olmasına karşın mensup olduğu Yamud aşiretinden ötürü ismi değişmiştir. Kendisi, söz konusu aşiretin bozkırlarından birinin adını almıştır (Canay, 1937, s. 16). 1916 isyanında önemli bir rol oynayan Cüneyd Han, ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Afganistan'a gitmiş ancak 1917 Bolşevik İhtilaliyle geri dönüş yapmıştır. İhtilal döneminde Hive şehrini kuşatmış fakat Sovyetlerin baskısıyla bunu kaldırmıştır. Ancak Cüneyd Han ısrarından vazgeçmemiş ve bir sene sonra yani 1918'de yönetimi ele geçirmiştir. Buradaki hakimiyeti yalnızca iki yıl sürmesine rağmen pek çok işler yaptığı da görülmektedir. Örneğin bölgeye elektrik getirilmiş, para bastırılmış ve vergi sistemi uygulanmıştır. Ayrıca orduyu kuvvetlendirme çabası güderek askeri personel sayısını 10 bine çıkartmıştır (Gutliyev, 2017, s.52).

Her ne kadar olumlu gelişmeler yaşansa dahi Cüneyd Han, Sovyet güçlerine karşı koymakta zorluklar çekiyordu. Bir ara Ruslarla anlaşma yapmasına rağmen Ekim 1919'da Nukus şehrine saldırmıştır. Buna müteakip de Sovyetler muhalif olan Genç Hivelileri desteklemiştir. Ardından başlayan mücadelelerden sonra Hive, 25 Ocak 1920 tarihinde Ruslarca ele geçirilmiştir. Bu arada Sovyetler, destekledikleri Genç Hivelileri de tutuklamışlardır (Çelebi, 2018, s. 174). Harezm taraflarına geçen Cüneyd Han ise buradaki çatışmalarda Ruslara karşı üstünlük sağlamıştır. Böylece Basmacı Hareketi de güç kazanmıştır. 1924'e kadar buradaki mücadelesini sürdüren Cüneyd Han, I. Türkmen Kurultayı'na başvurarak affını talep etmiştir. Söz konusu başvuru Bolşevikler tarafından kabul edilmiştir. 1924-1925 senelerinde ise Sovyetlerin halka uyguladıkları politikalar sonucu halk, Cüneyd Han'a sığınmıştır. Halkın talebine olumlu yanıt veren Cüneyd Han, 1927'de yeniden mücadeleye başlamıştır (Canay, 1937, s. 19). Fakat Ruslar bu sefer daha sıkı tedbirler aldığından dolayı onu mağlup etmiş ve geri püskürtmüşlerdir (Çelebi, 2018, s. 175).

Basmacı Hareketi'nin önemli bölgelerinden biri olan Buhara'da da öncelikle 1917 Şubat Devrimi'yle alakalı gelişmeler yaşanmıştır. Burada iki görüş söz konusudur. Genç Buharalılar olarak adlandırılan grup, Sovyetlere bir bağlılık göstermekteydiler. Onların amacı Rusların yardımıyla Buhara Emirliği'nde çeşitli reformlar yapmaktır. Öncelikle barışçıl çözümler arayan Genç Buharalılar sonuç alamayınca devrim yapmaya karar vermişlerdir (Hayit, 1997, ss. 56). Bunun üzerine Genç Buharalılar Taşkent'teki Türkistan Sovyet Hükümeti başkanı F. Kolesov ile iletişime geçmişlerdir. Kolesov'un emriyle harekete geçen kuvvetler 2 Mart 1918'de Emirliğe karşı saldırıda bulunmuşlardır. Ancak beklenen başarı sağlanamamış ve yaklaşık bin 500 Genç Buharalı öldürülmüştür. Gücünü sağlama alan emirin ilk işi ordusunu kuvvetlendirmek oldu. Öte yandan bölgede Sovyet karşıtlığı da had safhaya ulaşmıştır (Kydyralieva, 2015, s. 218). Ruslarla yapılan mücadelelerde Basmacıların da destekleri görülmektedir. Fakat 1920 senesine değin devam eden süreç, 6 Ekim 1920'de Buhara'nın Sovyetlerce ele geçirilmesiyle sona ermiştir (Şeşen, 1992, s. 367).

1921 yılının Haziran ayında ise Bolşevik Rus ordusu Doğu Buhara'yı Pamir yamaçlarına kadar istila etmişlerdi. Ekim devrimine kadar Rusların ayak basmadığı bölgede artık zulüm, vahşet ve işkence vardı. İlk olarak halkın mallarına el konulmuş, ardından da ailelerin namusuna göz dikilmişti. Söz konusu gelişmelere daha fazla dayanamayan halk, Ruslara karşı direnişini iyice göstermeye başlamıştı. Bu direniş hareketine katılanlardan en akıllı olanı Devletmend Beg idi. Teşkilatlanmaya önem veren Devletmend Beg, öncelikle Kölap Kalesi'ndeki Rus garnizonuna saldırmıştır. İşte bu hareket Rusları oldukça kızdırmıştı. Çok kanlı geçen çatışmalardan sonra Devletmend Beg dağlara çekilmek zorunda kaldı. Basmacıların geri çekilmesini fırsat bilen Ruslar da Kölap çevresindeki çiftçilere saldırı düzenleyerek yaklaşık 10 bin kişiyi öldürdüler. Bununla beraber halk daha çok öfkelenmeye ve Basmacı Hareketi'ne katılmaya başlamıştır.

Doğu Buhara'daki Basmacılık faaliyetlerinin özelliklerinden birisi de pek tertipli olmamalarıdır. Fergana ve Semetkant'taki Basmacı kuvvetleri milli teşkilata bağlı bir şekilde hareket etmekteydiler. Fakat Doğu Buhara'da Emir taraftarı ulemalar olduğu için kabileler arasında bir uyumsuzluk vardı. Bundan dolayı yalnızca Ruslarla mücadele edilmemişti. Hatta birtakım aydın fikirli insanlar "Cedit" denilerek öldürülüyordu.

Seyidcan Dad Huvah tarafından Buhara'ya yapılan bir ziyarette çok şaşırtıcı bir olay yaşanmıştı. Kend-i Kurd'un bir tarafında 60 kadar Rus askeri konuşlanmıştı. Diğer tarafta ise 500 kişiden oluşan Basmacı birlikleri vardı. Ancak iki taraf da birbirine saldırmıyorlar ve iyi geçiniyorlardı. Bunun sebebi ise daha önce aralarında yapılan bir anlaşmadan dolayı idi. Nitekim Basmacılar arasında Ruslara saldırma fikrinde olanlar da vardı. İşte bu bile Doğu Buhara'daki Basmacı kuvvetleri arasındaki uyumsuzluğu gözler önüne seriyordu. Böyle bir durum da direnişin güçlü bir biçimde yapılmasını engelliyordu (Dad Huvah, 1928, ss. 15-17).

Buhara'da bu gelişmeler yaşanırken harekete farklı bir boyut getirecek olan kişi bölgeye hareket etmek için hazırlık yapıyordu. O isim Enver Paşa'dan başkası değildi.

2.4. ENVER PAŞA VE BASMACI HAREKETİ

Hayatı boyunca hürriyet davasına inanmış biri olan Enver Paşa, önemli bir Osmanlı askeridir. Bu sebeple ilk olarak Enver Paşa'nın Basmacı Hareketi'ne katılmasından önceki yaşamına göz atmak, onun Türkistan'daki mücadeleye giriş sebeplerini anlamak açısından yararlı olacaktır.

Esas ismi İsmail Enver olan Paşa, İstanbul Diyanıolu'nda dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda doğum tarihi hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır (23 Kasım 1881 ve 6 Aralık 1882). Henüz küçük yaşta iken askerlik yapma isteğinde olan Enver, askeri eğitimini Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'de almış ve II. Abdülhamid'e karşı fikirleri benimsemiştir (Hanioglu, 1995, s. 261). Burada görüldüğü üzere Enver Paşa'nın ihtilalci bir yapıda olduğu düşünülebilir. Bizce Basmacı Hareketi'ne katılmasında da bu özelliğinin rol oynadığını belirtmek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda işe başlayan Enver, 1907'de Makedonya'daki eşkıyalara karşı koymakla görevlendirilmiştir. Bölgede 1890 ile 1903 seneleri arasında teşkilatlanan Makedon komitelerine karşı Osmanlı subayları da örgütlenmişti. Böylece İttihat Terakki kurulmuş oldu. İşte böyle bir durumda Enver Bey büyük bir mücadele göstererek “özgürlük kahramanı” unvanını almıştır. 1906 senesinde sonraki adıyla İttihat Terakki (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti)'ye katılan Enver Bey, ilerleyen dönemde hareketin önemli kişilerinden biri haline gelmiştir (Fendoğlu, 1992, ss. 58-59).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtilâl sesleri yavaş yavaş duyulmaya başlamıştı. İttihatçıların faaliyetleri ile Enver Bey'in ünü gün geçtikçe artıyordu. Eylemlerinin İstanbul'a bildirilmesi üzerine şehre çağırılmıştır. Ancak Enver Bey 24 Haziran 1908'de dağa çıkmış ve hareketin önderliğinden biri olmuştur. Yapılan mücadelelerde muvaffakiyet sağlanmış ve 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bu başarının ardından Enver Bey'e "kahramân-ı hürriyet" denmiştir. Kendisinin daha sonra Almanya'ya ateşe olarak atandığı bilinmektedir (Hanioğlu, 1995, s. 262).

31 Mart Vakası'nda Almanya'da bulunan Enver Bey, haber aldıktan hemen sonra Selanik'e hareket etmiştir. Oradan da Yeşilköy'e geçerek Mustafa Kemal'in sorumluluğundaki Hareket Ordusu'nda kurmay başkanlık yapmıştır. Burada da önemli bir faktör olan Enver Bey, olayın ardından Berlin'e dönmüştür. Bir müddet görev aldıktan sonra 1911 Mart'ında İstanbul'a çağırılmıştır (Babacan, 2002, s. 268).

Yukarıda verdiğimiz bilgilerle bilhassa Enver Paşa'nın istiklal için nasıl mücadeleler yaptığını belirtmiş olduk. Ancak esas konumuza geçiş yapmak için söz konusu dönemden Basmacı Hareketi'ne kadar geçen süre üzerine kısa bir bilgilendirme yapmayı uygun görmekteyiz. Bu yıllarda öncelikle 1913 yılındaki Bâb-ı Âli Baskını'nda etkin rol oynayan Enver Paşa, daha sonra Harbiye Nazırı olmuştur. I. Dünya Savaşı'na Almanya yanında katılma fikri de ona aittir. Harpteki mağlubiyet ve ardından gelen Millî Mücadele'deki Mustafa Kemal dönemiyle beraber kendisini yeni bir istiklal savaşının içinde bulmuştur. Enver Paşa'nın bölgeye gidişindeki en büyük nedenlerden birinin de Türkçü-Turancı fikrini benimsemesi olduğu düşünülebilir.

Enver Paşa'nın Türkistan'a uzanan yolu Masayuki Yamauchi tarafından şu şekilde belirtilmektedir:

1- Kasım 1918-Ağustos 1920 (İstanbul-Berlin-Moskova)

Bu aşamada yurtdışına giden ittihatçılar ilk önce Bolşevikler ile bağlantı kurmuşlardır. Enver Paşa ve arkadaşları, Mayıs 1920 sonrasında birbiri ardına Moskova'ya ulaşmıştır.

2- Ağustos 1920-Eylül 1920 (Moskova-Bakü-Moskova)

Enver ve Bolşevik liderleri arasındaki doğrudan görüşmeler başladı. Bakü Kongresi yakın iş birliğinin sembolüyü.

3- Ekim 1920-Şubat 1921 (Moskova-Berlin-Roma-Berlin-Moskova)

Enver, İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'nin işe başlamasını teşvik etmek için bir süre Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde yolculuk etti. Ayrıca, Sovyetler'den Anadolu'ya olan seferine izin verilmesini istedi.

4- Mart 1921- Eylül 1921 (Moskova-Batum)

Bu aşama, Anadolu'yu yeniden fethetme hırsıyla ayırt edilir. Bu amaç için Halk Şuralar Fırkası (People's Soviet Party)'nı kurmuştur. Bununla beraber, bu arzusu Eylül'de Mustafa Kemal'in Sakarya zaferi ile boşa çıkmıştır.

5- Ekim 1921- Ağustos 1922 (Batum-Bakü-Bukhara)

Sovyetler Mustafa Kemal'i bir alternatif olarak seçtikten sonra, Enver, Sovyet karşıtı Basmacı kampına dönmüştür. Kızıl Ordu'ya karşı bir çarpışmada öldürülmüştür (Yamauchi, 1995, s. 16).

Yukarıdaki istikamette hareket eden Enver Paşa, Bolşevikler hakkında olumlu düşüncelere sahipti. 11 Temmuz 1920'de Almanya'dan eşine gönderdiği bir mektubunda şu ifadelerle yer vermiştir:

Yarın, 12 Temmuz Pazartesi günü, Taşkent'e (Türkistan'ın başşehri) hareket ediyorum. Artık bu defaki karar katî olduğunu zannediyorum. Burada hayat, hiç de bildiğimiz gibi değil. Herkes rahat rahat gezip eğleniyor. Gerçi yiyecek, içecek ve giyecekten biraz zahmet çekiliyorsa da sokaklarda, hiç de çıplak ve paçavralarla gezen insana tesadüf etmedim. Bu Komünizm idare tarzı, benim fikrime çok mülayim (yatkın) geliyor. Tam benim ruhumun kabul edeceği bir idare şekli... (Aydemir, 1972, s. 565).

1920 senesinde Bakü Kongresi'ne katılan Enver Paşa, Cezayir, Marekeş, Mısır, Tunus, Trablus, Arabistan ve Hindistan devrimci örgütleri için görevlendirilmiştir. Başta Bolşeviklere karşı olumlu olan düşünceleri bir müddet sonra değişmiştir. Hemen akabinde Türkistanlıların direnişine katkı vermek için bölgeye hareket etmiştir. 1921'in Ekim'inde Buhara'ya geçen Enver Paşa buradaki hareketin canlandırılmasındaki en büyük unsurlardan biri olmuştur. Hemen işe koyularak Zeki Velidi Togan ile bir yapan Paşa, Basmacı Hareketi'nin başına geçme arzusunu iletmiştir. Söz konusu isteği net olarak cevaplanmasa dahi onun gelişinin Togan tarafından olumlu karşılandığı görülmektedir (Gümü, 2015, s. 671).

Zeki Velidi Togan ile görüşen Enver Paşa, daha sonra Doğu Buhara Basmacı önderi Lakaylı İbrahim'le müzakere etmek için talepte bulundu. Fakat casus olduğu düşüncesiyle hapsedildi. Burada iki ay süreyle tutsak olarak kaldıktan sonra Afgan Kralı Amanullah Han'ın araya girmesiyle serbest kalmıştır. Enver Paşa'nın söz konusu süre zarfında dahi planlar yaptığı görülmektedir. Nitekim özgürlüğünün akabinde hemen işe koyulmuştur. Bu minvalde etrafına topladığı güçlerle 28 Ocak 1922'de Duşanbe'ye hücum ederek başarılı olmuştur (Gök, 2012, s. 77).

Duşanbe'deki başarının ardından Enver Paşa, Şirmed Bek'e bir mektup yollayarak zaferin müjdesini vermiştir. Merkezini Puluhaqiyan olarak belirleyen Paşa, pek çok yere

mektuplar yazarak adeta örgütlenme çabasına girişmiştir. Aynı zamanda eylemlerini sürdürmüş ve Ruslar tarafından Tal köyüne yapılan taarruzu başarılı bir biçimde bertaraf etmiştir. Art arda gelen zaferlerle gücüne güç katmayı da sürdürmüştür. Bu hususta onun saflarına yaklaşık 4 bin 500 kişi katılmıştır. Enver Paşa, söz konusu askerleri belli bir düzene sokma çabasına da girişmiştir. Bunun için herkese kendisinin tasarladığı tek tip kıyafet giyme zorunluluğu getirmiştir (Kara, 2011, s. 131).

Gün geçtikçe artan başarılar karşısında Ruslar telaş içine girmişlerdir. Bu hususta öncelikle Feyzullah Hoca Moskova'ya davet edilmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Enver Paşa'ya bir heyet gönderilmesi kararı alınmıştır. Akabinde Osman Aka Bek öncülüğünde Enver Paşa'ya bir teklif iletilmiştir. Söz konusu öneri Duşanbe, Darvaz, Hisar, Karatekin ve Kölap şehirlerini kapsayan bir devlet kurulmasına yöneliktir. Ancak Enver Paşa bunu reddederek; “sulh ancak Türkistan topraklarındaki Rus askerleri çekildikten sonra söz konusu olacaktır” demiştir (Gümüş, 2015, s. 675).

Mücadelesine devam eden Enver Paşa komutasındaki harekette Karategin, Darvaz, Feyzabad, Kölap, Belcivan, Korgantepe, Hisar, Duşenbe, Serasya ve Denhev şehirleri ele geçirilmişti. Hal böyle olunca gerek Türkistan'daki gerekse merkezdeki Ruslar endişeye kapılmıştı. Ayrıca Rayef adlı bir subayın komutasındaki Rus Kazaklarının Enver Paşa'nın saflarına geçmesi, Ruslardaki tedirginliği iyice artırmıştı (“Enver Paşa'nın Şehadeti”, 1931, ss. 5-6). Buhara'da hal böyle iken Fergana'da Şir Mehmet Bek, Hive'de Cüneyd Han, Semerkant'ta Açıl Bey, Afganistan hududunda ise Osman Hoca ve Ali Rıza Bey'in mücadeleleri sürmekteydi. Bu arada Bolşevik kuvvetleri içerisinde Başkurtlar da bulunmaktaydı. Söz konusu askerler, eski önderleri Zeki Velidi Togan'a başvurarak Basmacı Hareketi'ne katılma taleplerini iletiler ve beklmeleri yönünde bir cevap aldılar. Bunun üzerine de Enver Paşa da Togan'a böyle bir istekte bulundu fakat gelen yanıt olumsuzdu (Çelebi, 2018, s. 200).

Mücadele son süratle devam ederken bir yandan da karşı propagandalar gecikmemişti. Rus basını Enver Paşa'yı “Müslüman dünyasının vebası” olarak tanıtıyor ve ona ardı ardına hareketler ediyorlardı. Bu durumda Haziran ayı da güçlüklerle başlamış oldu. Daha önceki teklifleri olumsuz karşılanan Rusların hedefi, hareketi silah zoruyla durdurmaktı. Hemen harekete geçen Rus güçleri, ilk olarak Türkistan'daki pek çok Enver Paşa yanlısını tutuklamış ve idam etmiştir. Öte yandan Fuzeyl Mahdum ve ona

bağlı bin 200 kişi İbrahim Lakay tarafından esir alınmıştır. Dört bir yandan sıkıştırılan Basmacılar artık çok zor bir duruma düşmüştü. Haziran ayının sonlarında Rusların büyük bir güçle saldırması sonucu Enver Paşa, Kafirun'daki karargahını terk etmek noktasına gelmiştir. Ancak yine de mücadeleyi bırakmayarak savaşıma devam etmiştir (Kara, 2011, ss. 136-137).

Temmuz ayına gelindiğinde Cilligöl ve Kurgantepe'nin Ruslarca ele geçirildiği görülmektedir. Geri çekilen Enver Paşa, Karadağ ve Hisar'ı geçerek Duşanbe'ye ulaşmıştır. Devam eden Rus ilerlemesi karşısında 16 Temmuz'da Feyzabad'a, ardından da Aksu'ya hareket edilmiştir. Gevrekli dolaylarında üç gün süren mücadeleyle beraber bölge halkının Afganistan'a gittiği görülmektedir. Öte yandan Enver Paşa Satılmış köyünde konuşlanmıştır. Burada Rusların Belcivan'a kuvvetler sevk ettiği bilgisi alınmıştır. Ardından 24 Temmuz 1922 gününde Duşanbe Sovyetler tarafından ele geçirilmiş ve ay sonuna değin neredeyse her gün bir çatışma görülmüştür (İdil, 2013, ss. 189-190).

Ağustos ayı ile Kurban Bayramı vakti de gelmişti. Enver Paşa bayramı geçirmek üzere Devletmend Bey'in üssünün bulunduğu Çeğen kışlağına geçmiştir. 4 Ağustos Cuma günü öncelikle namazını kılmış ve ardından askerlerinin bayramlarını tebrik etmiştir. Paşanın o gün kaygılı görüntüsü de dikkat çekmektedir. Sanki biraz sonra olacakları görmüş gibi uzun uzun düşüncelere dalmıştı. Nitekim saat 8 civarı, 300 kişilik Rus kuvvetlerinin bulundukları bölge yakınlarına hareket ettiği öğrenildi. Enver Paşa, yaklaşık 30 askerini yanına alarak karşı saldırıya geçmiştir. Hızlıca Rusların üzerine giden Paşa ve yanındakiler büyük bir mücadele sergilemişlerdir. Çatışmada askerlerden yalnızca beşi hayatta kalmıştı ancak arkadan destek gelmekte idi. Bu esnada bir kurşun Enver Paşa'nın kalbine isabet etti ardından yardıma gelen Devletmend Bey de bir darbe aldı. Böylece ikisi de şehit oldular. Geride kalan askerler de liderleri olmadığı için geri çekilmek durumunda kaldılar. Paşa ve Devletmend Bey'in cenazeleri bir gün bekletildikten sonra Çeğen kışlağına defnedilmiştir (Çelebi, 2018, ss. 207-208). Buradaki cenaze törenine 30 bin kişinin katıldığı belirtilmektedir. Halk büyük acı çekerek "Allah, Turan, Türkistan, istiklâl" şeklinde sloganlar atıyordu (Bademci, 2019, s. 245). Törenin ardından ise Danyal Bey Enver Paşa'nın, Abdülkadir Bey de Devletmend Bey'in yerini almıştır. Bu arada Paşa'nın vefatına dair *Yaş Türkistan*'daki bir makalede Agabekov'un aktardıklarına şu sözlerle karşı çıkmıştır:

Agabekov, Paşa'nın süngü savaşında şehid bulganını yazadır ve yanında taşıyan Kur'an'dan bahsededir. Eğer Ruslar ilk karşılaştıkları gücün içinde Paşa'nın varlığını ve şehid düştüğünü bilgen bulsalar idi, o büyük şehidin na'şını orada bırakırlar mıydı? ("Enver Paşa'nın Şehadeti...", 1931, s. 35).

Böylece 1921'de başlayan Enver Paşa dönemi 1922'de sona ermiştir. Paşa'nın kullanmış olduğu kıyafetler Moskova'da bir askeri müzede sergilenmektedir (Aydemir, 1972, s. 688).

2.5. ENVER PAŞA'DAN SONRAKİ VAZİYET

Enver Paşa'nın şehit düşmesi Basmacı Hareketi'ne büyük darbe vurmuştu. Hareketin yeniden toparlanması için birtakım girişimler vardı. Bunlardan ilk Kabil Konferans'ı oldu. 1922 Ağustos'unda toplanan konferansla beraber 1923 yılının ilkbaharına yönelik sefer planları yapılmıştı. Burada Basmacı güçlerinin tekrardan bir araya getirilmesi, Sovyet karşıtı Müslümanlara yönelik bir program oluşturulması ve herkesin müşterek bir plana göre hareket etmesi kararlaştırıldı. Öte yandan Pravda gazetesinde çıkan haberde Buhara Emiri ve İngilizler arası bir anlaşma yapıldığı bildirilmektedir. Burada yazılanlara göre İngilizler silah vermeyi vaat etmişlerdir. Ayrıca aradaki bağlantıyı kurmak için Osman Hoca ve Kari Efendi de Afganistan'a geçeceklerdi (Castagne, 2015, ss. 134-135). Söz konusu konferansla alakalı *Yeni Kafkasya Dergisi*'nde yer alan "Türkistan'da" adlı makalede, Pravda gazetesinden birtakım bilgiler alınmıştır. Buna göre; Buhara, Hive, Semerkant ve Bahr-ı Hazer vilayetinin Rus ve Müslüman komünistlerden istihlası ve tüm Müslümanların İslam bayrağı altında toplanması kararlaştırılmıştır (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 16).

Paşa'nın vefatından sonra Fergana'ya ise sessizlik hakimdi. Şirmed Bek ekibiyle beraber Afganistan'a çekilmiştir. Onun ardından bölgede Canıbek Kadı, Karabay Bek, İslâm Pehlivan, Muhammed Ali ve Muhammed Ömer gibi kimseler faaliyetlerine düzensiz bir biçimde devam etmişlerdir. 1923 yılına mücadele ile girilirken açlık ve erzak eksikliği baş göstermiştir (Bademci, 2019, s. 335). Bundan dolayı Basmacı Hareketi yeniden başlamıştır. Basmacılar, Komünistleri ve memurları görev yerlerinden kovarak mallarına el koyarak elde ettikleri hububatı halka dağıtmışlardır (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 77). Fakat pek çok kişi bundan olumsuz etkilenmiş ve Sovyetlere sığınmıştır. Aralarında Kızıl Ordu'ya askerlik için müracaat edenler dahi vardır.

Böylelikle uzun zamandır pasif durumda kalan tarlalarda pamuk ekimi başlamış oldu. Ancak söz konusu kişilerden 54'ü Margilan bölgesinde faaliyet gösteren Ömerali Korbaşı tarafından idam edilmiştir (Bademci, 2019, s. 336).

1923 senesi başlarında Şer Muhammet Bek'in hareketten çekilmesi üzerine yapılan toplantıda İslam Pahlavon (İslamkul), başkorbaşı olarak seçildi. Onun emrinde 93 korbaşı ve 1723 er bulunmaktaydı. Sovyetler de İslamkul ile anlaşma zemini aramakta idi. Fakat onun Hokand'ı ele geçirmesiyle buna imkân kalmamıştı. Artık Basmacı Hareketi git gide toparlanıyordu. Bunun üzerine Fergana'da onlara karşı bir konferans tertip edilerek birtakım planlar yapılmıştır. Harekete geçen Sovyetler hem silahlı mücadele ediyor hem de çeşitli işlere girişiyorlardı. Bu doğrultuda Yakubbek'e rüşvet verilmiş ve Oman Palvan'a saldırması emredilmiştir. Yapılan çatışmalar neticesinde Palvan 13 Haziran günü idam edildi. Daha sonra ise Sovyetler iş birliği yaptıkları Yakubbek'i kurşuna dizmişlerdir (Kydyralieva, 2015, ss. 208-209).

Sovyetler, Basmacıların eylemlerine devam etmesinden dolayı kuşku duyuyordu. Bu sebeple karşı önlem almak için Rusya ordusu başkomutanı Kamenev görevlendirildi. 1923 senesinin Haziran ayında Türkistan'a gelen Kamenev, 123 maddelik "Basmacılığa Karşı Mücadele'nin Sistemi" adlı bir ferman yayınlamıştır² (Hayit, 1997, s. 255). Söz konusu fermanla beraber Basmacılara karşı mücadele daha sistematik bir hal almıştır. Hemen işleme konan eylem planıyla önemli bir direnişçi olan Kırgız Başbuğu Muhiddin Bek'e de ağır darbeler vurulmuştur. Eylül ve Ekim aylarındaki çatışmalarda Muhiddin Bek 3 bin 500 kayıp vermiş ve 31 Ekim'de idam edilmiştir. Öte yandan Nemangân'da da Sovyet etkisi görülmüştü. Burada sağlanan başarıyla Rahmankulu ve Aman Pehlivan etkisiz hale getirilmiştir (Bademci, 2019, s. 336).

1924 senesine gelindiğinde Sovyetlerin Türkistan Cephesi'ne yönelik yaklaşık olarak 63 kadar Özgürlük Mücadelesi Birliği bulunmakta idi. Öte yandan Cüneyd Han da 15 bin kişilik ekibiyle Hive'yi kuşatma altına almıştı. Buna karşılık Kızıl Ordu'nun 4. süvari alayı bölgeye sevk edilmiş ve Harezmi Sovyetlerce savaş bölgesi olarak belirlenmiştir. Korakor geçen mücadelelerde Hive ve Hanka şehirleri Basmacılar tarafından kurtarıldı. Hive şehrinde 20 bin kişinin katıldığı başkaldırı meydana geldi. 23 Ocak'ta Agacan Eşan önderliğindeki kuvvetler Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni dağıtmışlardır. Başa

²Kamenev'in hazırladığı ferman ve çeşitli emirler için bk. Hayit, B. (1997). *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 256-289.

devrim komitesi geçmiş ve Amu Derya savaş bölgesi olmuştur. Bir gün sonra Cüneyd Han Taşauz, Havazat ve Şahababad'ı ele geçirmiştir. Haremzli savaşçılar Taşkent'teki telgraf hattını keserek şehirdeki iletişimi engellemiştir. 25 Ocak'ta Hive'de bulunan Sovyet temsilciliğine 700 kişilik bir grup tarafından saldırı düzenlenmiştir. Yaklaşık bin kişilik bir ekip de Hiva'ya kuzeyden ve doğudan hücum etmişlerdir. 28 Ocak'ta Hive'deki kuşatma Cüneyd Han tarafından genişletilmiştir. Bunun nedeni de ona yönelen Yahşi Geldi ve Niyaz Bahşi önderliğindeki taarruzlardır. Öte taraftan Sovyetler Urgenç bölgesinde hava saldırısı düzenlemişlerdir. İlerleyen süreçte Basmacıların bölgedeki eylemleri azaltılmıştır. Ocak ayının sonuna gelindiğinde ise Buhara'da Halk Cumhuriyeti Ulemaları bir kongre tertip etmişlerdir. Burada çıkan karar Basmacıların ortadan kaldırılmasına yöneliktir (Hayit, 1997, ss. 290-291). Ruslar ulemalardan Basmacılara karşı yardım istemiştir. Özellikle Feyzullah Hoca bir konuşmasında, Bolşevik hükümetinin medreseleri ihya edeceğini belirtmiştir. Hatta komiserler tarafından verilen önergede; Basmacıların din ve millet hâmisî olmadıkları, hatta din düşmanı oldukları öne sürülmektedir (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 255).

Sovyetlerin gittikçe artan baskılarıyla Cüneyd Han'ın gücü azalmaya başlamıştı. Nitekim kendisi yıl sonuna doğru Sovyetlere teslim oldu. Uzun süredir devam eden savaşlardan dolayı bir hayli bitkin düşen Cüneyd Han, serbest kaldıktan sonra 1927 senesinde Sovyetlere karşı hücum etmiştir. Fakat burada mağlup olarak artık iyice kuvvetini yitirdi. 1931'e değin kesik kesik devam eden savaşların sonucunda Cüneyd Han, Afganistan'a gitmiştir. 1938 senesinde ise hayatını kaybetmiştir (Kydyralieva, 2015, ss. 264).

Gerilemekte olan Basmacı Hareketi'nde esasen Enver Paşa'nın şehadeti adeta sonun başlangıcı idi. Sovyetlerin de giderek önlemlerini artırması hareketin dağılmasını hızlandırmıştır. Ruslar hem silahlı hem de siyasi mücadele vererek çeşitli eylemlerde bulunmuşlardır. Basmacılar 1924-1925 senelerinden sonra pek de tertipli bir halde olmadığı için eski etkinliğini kaybetmişlerdir. 1935'e kadar eylemlerini sürdüren Basmacı Hareketi bu yılda nihayete ermiştir (Donuk, 1992, s. 108).

1924 senesinde Türkistan, Sovyetler tarafından kabile cumhuriyetleri şeklinde parçalanmıştır. Özbekistan ve Türkmenistan "İttifak Cumhuriyeti" sanıyla duyuruldu. Özbekistan'a bağlı bir muhtariyet konumunda olan Tacikistan da 1929'da Sovyetler

İttifakı'na dahil edilmiştir (Çelebi, 2018, s. 216). Söz konusu isim değişikliklerine bakıldığında Türkistan isminin kaldırıldığı görülmektedir. Konu üzerine *Yeni Kafkasya Dergisi*'nde "Türkistan Ahvalı" ismiyle yayınlanan makalede, ortaya çıkan milli hükümetlere cumhuriyet denmesinin gülünç olduğu belirtilmektedir. Çünkü Bolşevikler için milli hükümet ve cumhuriyet ifadeleri pek de önemli değildir (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 109).

1924 senesinde Türkmenistan Cumhuriyeti'nin ilanından sonra toplanan kongrede, Basmacılar yönelik genel af ilan edilmiştir. Örneğin, Basmacıların önde gelen isimlerinden Cüneyd Han'ın yardımcılarında olan Tudıbay Kakabayoğlu bundan faydalanarak Türkmenistan Şuralar Hükümeti'ni de kabul etmiştir. Hatta kendisi daha sonradan vekil olarak Türkmenistan Kurultayı'na katılmıştır. İşte bu noktada, Bolşeviklerin "katil, hırsız" şeklinde suçladıkları Basmacılardan birini kabul etmeleri oldukça dikkat çekicidir (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 223).

Ruslara karşı uzun yıllar mücadele eden Basmacılar, Komünist sinemasında da kendilerine yer bulmuşlardır. 1927'de *Yeni Kafkasya*'da yayınlanan bir makalede, Basmacılar hakkında yayınlanan ilk filmin adı "Ravat Kaşkırıları (Ravat Kurtları)" olarak belirtilmektedir. Türkistan'daki komünist yazarlar esasen Basmacıların Rus askerlerin kulak ve burunlarını kesmek suretiyle işkence ettiklerini ifade etmektedirler fakat filmde böyle bir olay yoktur. Buna karşın makalenin yazarı Türkmen, Ruslara karşı bu denli bir işkencenin söz konusu olmadığını savunmaktadır. Buradan Rus yazarların Basmacılık hakkında pek bilgi sahibi olmadıkları anlaşılmaktadır (Akpınar ve diğerleri, 2018a, ss. 284-285).

Komünist basınına göz atıldığında ise yine Basmacılar hakkında gerçek olmayan birtakım bilgilere yer verildiği görülmektedir. Örneğin 1927'de Özbekistan'da çıkan gazetelerde, "Karşıdevrimci Basmacılar Cinayeti" ve "Basmacılar Vahşeti!" gibi ifadeler kullanılmaktaydı. Söz konusu ifadelere Yedigâr Hocaoglu Muhiddin ve otuz beş arkadaşının mahkemesinden ötürü başvuran Komünist basını, dava gününde şaşkınlık içerisindeydi. Çünkü onlar sanıkların yalnızca Basmacılardan olmasını beklemişlerdi. Fakat hem sanık hem de hakimlere ayrılan sandalyelerde Komünist Partisi ve Sovyet Hükümeti temsilcileri yer alıyordu. Sovyet Hükümeti'nin söz konusu kişileri Basmacı olarak gösterme çabası vardı. Lakin bu girişim halkta pek de karşılık bulamamıştı.

Nitekim yargılanan 36 kişinin 34'ünün Sovyetler lehine çalışan ajanlar olduğu belli olmuştu (Türkmen, 1927, s. 4). İşte buradan da anlaşılacağı üzere Sovyetler, Basmacıları nasıl olursa olsun halkın hedefine koyma niyetindedir. Onlar bu uğurda gerçek olmayan bilgilere yer vermekten asla geri durmamışlardır.

Bu arada Çarlık rejiminden kurtuluş olarak görülen Bolşevik Devrimi'nin esasen Türkistanlılar açısından ne kadar kötü sonuçlar verdiğine değinmek gerekir. Örneğin, Çarlık döneminde bölgeye yılda 5-6 bin kişi göç ettiriliyordu. Böylelikle bölgenin nüfus yapısı değiştirilmek isteniyordu. Fakat Bolşevikler söz konusu politikayı daha da ilerleterek yılda yüzbinlerce insanı bölgeye gönderiyordu. Çar hükümetinin amacı medeniyete ve insanlığın ilerlemesine hizmet etmektir. Bolşevikler ise Ekim Devrimi'ni düşmanlardan korumak ve komünizmi kökleştirmek istiyordu (Niyazi, 1928, s. 12). Fakat bizce hedefleri tamamen bölgenin yapısını bozarak burayı Ruslaştırmaktı. İşte bu sebepten dolayı Türkistanlılar için yalnızca rejimin adı değişmişti. Ancak onlara uygulanan zulüm aynı kalmıştı.

Bolşeviklerin Basmacı Hareketi'ni engellemek amacıyla Türkistan'daki halka ağır cezalar verdikleri görülmektedir. Örneğin küçük bir Basmacı eylemi görülürse derhal halk bir yerde toplanırdı. Daha sonra aralarından seçilen kişiler kurşuna dizilirdi. Bu kişilerin genelde nüfuz sahibi kimselerden seçilmesine de dikkat ediliyordu. Rusların Türkistan'da uyguladıkları ceza yöntemlerinde idamlar, halkı korkutmak için göz önünde yapılmaktaydı. Hatta Basmacı liderleri öldürüldükleri vakit, kafaları bedenlerinden ayrılıyor ve Sovyet içtimalarında gösteriliyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Bolşevikler, Basmacılığı sona erdirmek için her yolu deniyordu (Akpınar ve diğerleri, 2018c, s. 306).

Ruslara karşı uzun yıllar direniş gösteren Basmacılar, Bolşeviklerin baskılarına daha fazla dayanamayarak başarısız olmuşlardır. Burada dikkat çekilmesi gereken iki neden vardır. Bunlardan ilki dış sebepler, ikincisi de Basmacıların içerisinde askerî açıdan deneyimli kişilerin olmamasıdır. Dış nedenler pek tabii ki Bolşevik saldırılarıdır. Başarısızlığın esas nedeni, söz konusu ataklara yanıt verecek kadar yeterli silahları olmamasıdır ("Kemçiligimizni Bitirmek Galibiyet Yoluğa Tüşmek Dimekdir", 1933, ss. 3-4).

Sonuç olarak uzun yıllar süren mücadelelerin ardından Basmacı Hareketi'nin nihayete ermesiyle beraber bölgedeki hakimiyet tamamen Sovyetlerin eline geçmiştir. İlerleyen yıllarda Sovyetler Birliği'ne katılan ülkeler bir anayasa ile şekillendirilmiştir. Buna göre, 1936 Sovyetler Birliği Anayasası'ndaki durum şu şekildedir:

Madde 23: Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Vinnitsa, Volın, Vorosilovgrad(Luhansk), Dnipro, Drohobıç, Jitomır, Zaporijya, İzmail, Kamyanets-Podilski, Kiev, Kirovohrad, Lviv, Mıkolayiv, Odessa, Poltava, Rivne, Stalino, Stanislav, Sumi, Ternopil, Harkov, Çernigov ve Çernovtsi Bölgelerinden oluşmaktadır.

Madde 24: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Nahcivan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni içerir.

Madde 25: Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Abhazya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Güney Osetya Özerk Bölgesi'ni içerir.

Madde 26: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Buhara, Semerkant, Taşkent, Fergana ve Harezm Bölgeleri ve Karakalpak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinden oluşmaktadır.

Madde 27: Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Garm, Kulob, Leninabad (Hucend) ve Stalinabad (Duşanbe) Bölgelerinden ve Dağlık Badahşan Özerk Bölgesinden oluşmaktadır.

Madde 28: Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Akmolinsk, Aktöbe, Almatı, Doğu Kazakistan, Guryev, Cambul, Batı Kazakistan, Karağandı, Kızılorda, Kostanay, Pavlodar, Kuzey Kazakistan, Semipalatinsk (Semey) ve Güney Kazakistan Bölgelerinden oluşmaktadır.

Madde 29: Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Baranaviçı, Belastok, Brest, Vileyka, Vitsebsk, Gomel, Minsk, Mogilyov, Pinsk ve Polesiye Bölgelerinden oluşmaktadır. Madde 29a: Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Aşkabat, Krasnovodks (Türkmenbaşı), Marı, Daşoğuz ve Chardzou (Türkmenabad) Bölgelerinden oluşmaktadır.

Madde 29b: Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Celal-Abad, Issık-Göl, Oş, Tian-Shan (Tanrı Dağı) ve Frunze (Bişkek) Bölgelerinden oluşmaktadır. (Helvayiyen, 2020, s. 3).

3. BÖLÜM: HARIÇTEKİ TÜRKİSTANLILARIN DERGİCİLİK FAALİYETLERİ

3.1. YENİ KAFKASYA

Azerbaycan'ın önemli kişilerinden olan Mehmet Emin Resulzade tarafından 26 Eylül 1923'te kurulan dergi, Milli Azerbaycan Hareketi'nin yayın organı olarak ifade edilmektedir. Yaklaşık olarak dört yıl boyunca 95 sayı şeklinde çıkarılan dergi Bolşevik karşıtı görüşte olduğu için pek çok zorluk da çekmiştir. 1927 senesinde ise içeriğinin zararlı görülmesi nedeniyle yayın hayatına son verilmiştir (Can, 2007, s. 109).

Esasen Azerbaycan muhaceretinin ilk dergisi olarak belirtilen *Yeni Kafkasya*, Türkistan Türklerinin sesini duyurmayı da amaç edinmiştir. Dergide neredeyse her sayıda Türkistan'a dair haberler bulunmaktadır. Bunun sebebi de şüphesiz ki Türklerin birbirlerine olan bağlılıklarıdır. Böylece Bolşevik İhtilali karşısında tek vücut olarak bir direniş gösterildiği anlaşılmaktadır.

Derginin amacı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti gibi inkılap hareketleri yaparak Kafkasya'yı Rus egemenliğinden kurtarmaktır. Bu bağlamda içerisinde oldukça önemli kişilerin yazılarını barındıran dergi, bölgedeki Türkleri örgütlemeyi hedeflemiştir. Ayrıca yalnız Türklerin değil, Ukraynalıların, Dağıstanlıların, Gürcülerin, Kırımhlıların ve İdil-Urallıların da bu harekete katılması gerektiği belirtilmiştir. Böylece Rus hakimiyetine karşı güçlü bir muhalefet gösterilebilecektir (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. XXXIII).

Derginin sahibi ve başyazarı olan Mehmet Emin Resulzade, ilk sayılarda yazılarını adını gizleyerek kaleme almıştır. Kendisine ait imzalı ve imzasız olarak yaklaşık 215 adet makale olduğu öne sürülmektedir. Resulzade'den başka pek çok ünlü kişinin dergide yazısı bulunmaktadır. Örneğin; Zeki Velidî Togan, Ayaz İshâkî, Yusuf Akçura, Ahmed Cevad söz konusu yazarlardandır (Can, 2005, s. 8). Ayrıca Türk Milli Birlik Hareketi üyelerinden Mustafa Çokayoğlu, Abdülkadir İnan ve Ahmet Naim Öktem dergide yazısı bulunan Türkistanlılardandır (Andican, 2020, s. 216).

Yeni Kafkasya Dergisi'nin yayın hayatı 1 Eylül 1927'de sonlandırılırken “ecnebi politikasına alet olduğu, komşu ve dost hükümete karşı geldiği” belirtilmektedir (Gökgöz, 2008, s. 14). Bunun sebebinin 7 Aralık 1925'te Paris'te imzalanan Sovyetler Birliği-Türkiye Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'ndan sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi olduğu düşünülmektedir.

3.2. PROMÉTHÉE

Prométhée Hareketi, adını cesaretiyle ünlenen efsanevi karakter Prometheus'tan almıştır. Seneler boyu Rus hakimiyeti altında yaşayan halklar, bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdir. Türkistan, Kafkasya ve Ukraynalılar hürriyet mücadelesinde kararlı bir biçimde ilerlemektedirler. Prométhée Hareketi'nin öncülüğünü Polonya'nın lideri olan Pilsudski yapmıştır. Bundan ötürü hareketin en önemli merkezlerinden birisi de Polonya'dır. Amaçları Kızıl veya Beyaz ayrımı yapmaksızın Ruslara karşı bir mücadele yürütmektir (Şahin, 2018, s. 14).

Hareketin ileri gelenlerinde, Ruslara karşı mücadelenin basın organlarıyla desteklenmesi düşüncesi öne çıkmıştır. Böylece ilerleyen dönemlerde olası bir Batı-Rus sürtüşmesinde kendilerine destek bulma yolu da açılacaktır. Esasen 1919 yılından beri denemeler yapılmış fakat 1926'da ortak bir dergi çıkarılabilmıştır. Neticede Kasım ayında *Prométhée* adlı dergi Paris'te yayın hayatına başlamıştır. Fransızca olarak basılan dergide, hareketin mensubu olan gruplardan birer kişi yönetimde yer alacaktır. Söz konusu üyeler; Azerbaycan'dan Mustafa Vekili, Kuzey Kafkasya'dan Mir Yakup Mehtiyev, Gürcülerden Gvazawa ve Ukraynalı Aleksandr Şulgin'dir. Derginin editörlüğünü Gürcü Gvazawa yapmaktadır. Yayın danışmanı olarak göreve hem Rusçaya hem de Türk lehçelerine hâkim olan Joseph Castagne getirilmiştir. Derginin kapağında “Kafkasya (Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkas) ve Ukrayna Milli Kurtuluş Teşkilatlarının Yayın Organıdır” ifadesi yer almaktadır. 1927 senesinde Türkistan Milli Birlik Hareketi'nin de dahil olmasıyla beraber kapağa Türkistan da eklenmiştir (Andican, 2020, ss. 182-183).

Derginin içeriğinde genellikle siyasi gelişmelere yer verilmiştir. Söz konusu olayların Türkistan, Ukrayna ve Kafkasya'daki halka nasıl etki ettiğine değinilmektedir. Bu noktada sosyal ve ekonomik durum hakkında bilgiler aktarılmıştır. Özellikle Bolşevik

Devrimi ve onun beraberinde getirdiği hadiselerle odaklanıldığı gözlemlenmektedir (Şahin, 2018, ss. 20-21).

12 yıl boyunca 137 sayı şeklinde çıkan dergide Türkiye ile alakalı yaklaşık olarak 30 adet makale yer almaktadır. Söz konusu makalelerde Mehmet Emin Resulzade, Mustafa Çokay ve Mir Yakub'un yanı sıra Gürcü S. Menagari ve A. Assathiani'nin de imzaları bulunmaktadır. Dergide Türkiye üzerine bazen de imzasız yazılara rastlanmaktadır. Ayrıca Türkiye'deki kutlama günlerine (Kafkas Cumhuriyetleri'nin kuruluş yıldönümü) sıkça yer verildiği gözlemlenmektedir. Öte yandan *Prométhée*, Panturanizm fikrinin Türkistan ve Kafkasya'da gelişmesine de katkı sağlamıştır. Hatta yapılan suçlamalardan dolayı, Ocak 1930 sayısını direkt olarak bu konuya ayırmışlardır. Mehmet Emin Resulzade, yazısında kültürel bir Pantürkizm'e olumlu bakarken siyasal Pantürkizm'e karşı çıkmaktadır (Copeaux, 1993, ss. 25-26).

3.3. YENİ TÜRKİSTAN

1927 senesinin Haziran ayında ilk sayısı çıkarılan *Yeni Türkistan*, Türkistan ismiyle yayınlanan ilk dergidir. Esasen Türkistan Milli Birliği tarafından neşredilmesine karşın gizlilik sebebiyle kapağında herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Arap alfabesi ve Türkiye Türkçesiyle basılan ve 32 sayfa şeklinde çıkan dergide siyasi makaleler, edebi ve haber kısımları bulunmaktadır. Derginin ilk nüshasında ilerleyen dönemde Türkistan'ın bayrağı olarak kabul edilecek bir bayrak resmi yer almaktadır. *Yeni Türkistan*'ın sorumluluğunu Osman Kocaoğlu, editörlüğünü de Zeki Velidi Togan yapmakta idi. İlk olarak 500 adet basılan dergi, zamanla 1000 adede kadar çıkmıştır (Andican, 2020, s. 222).

Derginin amaçlarına değinecek olursak, başta Türkistan'ın bağımsızlığını hedefledikleri görülmektedir. Bu sebeple yurtdışındaki Türkistanlıların birliğini sağlamak gayesindedirler. Ayrıca Türkistan'ın içerisinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumları aktarmak, Türk dünyasında kültür birliğini tesis etmek ve bölgeyi sömürge haline getiren Sovyetlere karşı bir şuur oluşturmak derginin amaçları arasında yer almaktadır.

Yeni Türkistan Dergisi'nde yer alacak yazıların TMB yönetimi tarafından oybirliğiyle onaylanması gerekmekte idi. Şayet herhangi bir üye karşı çıkarsa o yazı

yayınlanmıyordu. Dergideki makalelerde genellikle Türkistan Cumhuriyetleri'nde yaşanan hadiseler yer verilmekteydi. Ayrıca Ruslar tarafından uygulanan birtakım politikalar da aktarılmaktadır. Tarıma yönelik düzenlemeler, Türkistan'a göç ettirilen Ruslar ve Rusya tarafından kültür ve dil çalışmaları eleştirilmektedir. Dergide Sovyetlerin bölgeyi Ruslaştırma çabasına net bir biçimde karşı durulmaktadır (Duran, 2005, ss. 14-15)

Dergideki yazar kadrosuna bakıldığında ise genel olarak Türkistan Milli Birliği üyeleri görülmektedir. Mustafa Çokayoğlu, Abdülkadir İnan, Abdulvahap Oktay, Tahir Çağatay, Zeki Velidî Togan, Osman Kocaoğlu, Mecdeddin Ahmet gibi yazarlar ön plana çıkmaktadır. Öte yandan Ferganalı, Türkmen, Yügürük gibi takma isimlerin de kullanıldığı görülmektedir. Bunun sebebinin daha önce de belirttiğimiz gizlilik olması düşünülebilir. Ayrıca dergide Azerbaycan adına B.E. Ağaoğlu ve Hüseyin Baykara da makaleler yazmıştır. Aka Gündüz, Faruk Nafiz ve Nihal Atsız da Türkiye'den katkı veren isimler arasındadır.

Yeni Türkistan'ın en önemli kişiliklerinden olan Mustafa Çokayoğlu, genellikle siyasi yazılar yazarak Sovyetleri ağır bir dille eleştirmiştir. Bu bakımdan Sükulu Kayoğlu takma ismini ve M.Ç. kısaltmasını kullanmak durumunda kalmıştır. Diğer bir yazar olan Abdulvahap Oktay da Canay ve Tuygun takma isimleriyle yazılar kaleme almıştır. Buradaki sebep de yine siyasi içerik olmasıdır (Çınar, 2012, ss. 4-5)

1928 senesindeki harf devrimi sebebiyle 17. sayıdan itibaren Latin alfabesine geçiş yapan dergi, 1929 yılından sonra iyice gelişen Türkiye Cumhuriyeti-Sovyetler ilişkisinde dikkat çekici bir husus olmuştur. İlerleyen süreçte Türkiye'deki muhalefetin etkisiyle 1931 senesinde bir matbuat kanunu çıkarılmıştır. Eylül ayında hükümet tarafından alınan kararla Sovyetlerle ilişkilerin bozulmaması için *Yeni Türkistan*, *Bildiriş* ve *Odlu Yurt* dergileri kapatılmıştır. Fakat ne olursa olsun, Türkistanlıların Türkiye aleyhinde bir görüş bildirmediğini de belirtmek gerekir. Örneğin Mustafa Çokayoğlu, Mecdeddin Delil'e gönderilen bir mektupta; "Mecdeddin Bey, mecmuamız kapandı diye Türk hükümetine kötü gözle bakamayız" şeklinde bir görüş bildirmiştir (Evcı, 2006, ss. 79-80).

3.4. AZERÎ TÜRK

1 Şubat 1928 tarihinden 1931 senesine kadar yayınlanan dergi, Azerbaycan Milli Cumhuriyeti'nin Bolşevik hakimiyetine girmesini müteakip İstanbul'a gelen aydınlar tarafından çıkarılmıştır. İçerisinde siyasi, sosyal, edebi ve ekonomi konularında yazılar bulunduran *Azerî Türk*, on beş günde bir çıkarılmıştır. İmtiyaz sahipliğini Mehmed Sadık Ahundzade, sorumluluk ve başyazarlığını da Mehmet Emin Resulzade yapmıştır. Derginin içeriğinde genellikle Azerbaycan'ın yaşadığı sorunlar yer almaktadır. Özellikle söz konusu dönemde Azerbaycan halkı çok kötü şartlar içerisinde yaşamıştır. Dergideki yazarlar da bu durumu kamuoyuna aktarmak konusunda kararlılık göstermişlerdir (Ulusoy, 2001, ss. 223-224).

Yeni Kafkasya Dergisi'nin 1927'de kapatılmasıyla beraber yayın hayatına başlayan dergi, söz konusu mecmua ile benzer özellikleri taşımaktadır. Nitekim *Yeni Kafkasya*'nın devamı olacağına dair en önemli ibarelerden biri de Mehmet Emin Resulzade'nin "Tuttuğumuz Yol" başlıklı makalesidir. Söz konusu yazıda, derginin yaklaşık dört yıllık bir çalışma neticesinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Aksoy, 2013, s. 29).

İlk 20 sayısı Arap harfleriyle; son 10 sayısı da Latin harfleriyle yayınlanan derginin kadrosu dikkat çekicidir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Mehmet Emin Resulzade ve Mehmed Sadık Ahundzade'nin haricinde Mirza Bala Mehmedzade, Kemal, A. Uran, Ayın Kaf, San'an, Azeri, H.C.L. gibi yazarlar mevcuttur. Burada daha önce de rastladığımız gibi takma isimlere yer verilmiş olması muhtemelen siyasi yazılar sebebiyledir. Söz konusu yazar kadrosu ile Türkiye ve Avrupa'ya yayılan *Azerî Türk*, birçok ülkeden haber alabilme hususunda avantajlı bir konumdadır. Öte yandan bu yayılma, Azerbaycan milletinin bağımsızlık mücadelesinin birçok bölgeye aktarılmasına olumlu bir katkı sağlamıştır (Ulusoy, 2001, ss. 225).

Derginin içerisinde Türkistan bölgesine dair pek çok yazı bulunmaktadır. Genellikle imzasız şekilde yayınlanan makaleler, bölgede yaşanan gelişmeleri aktarmaktadır. Özellikle bölgede yaşanan zulümlerin derginin içeriğinde yer alması ve bunlara karşı tepki verilmesi şüphesiz Turancılık akımıyla alakalı bir durumdur (Aksoy, 2013, s. 30).

3.5. YAŞ TÜRKİSTAN

Yaş Türkistan Dergisi'ndeki “Yaş” ifadesi “genç” manasına gelmektedir. Derginin kurucusu ve aynı zamanda baş yazarı olan Mustafa Çokayoğlu, 1918 yılında Türkistan Muhtariyeti'nin Bolşevik Ruslar tarafından yıkılmasıyla beraber bağımsızlık gayesini tüm dünyaya duyurmak amacıyla ülkesinden ayrılmıştır. Çokayoğlu, 1919-1920 senelerinde Bakü, Tiflis ve İstanbul üzerinden Paris'e geçerek buraya yerleşmiştir.

Çokayoğlu, 1920 ile 1922 tarihleri arasında Türkistan bölgesinden Almanya'ya gönderilen pek çok öğrenci ile tanışarak onları da *Yaş Türkistan Dergisi*'nin kadrosuna katmıştır. 1929 senesinin Aralık ayınca başlayan bu serüven Türkistan için verilen bağımsızlık mücadelesini Avrupa kamuoyuna duyurmaya ön ayak olmuştur (Çelebi, 2000, s. 30).

Türkiye Türkçesiyle yayınlanan *Yeni Türkistan*'ın aksine Çokayoğlu'nun *Yaş Türkistan*'ı “ortak bir Türkçe” ile çıkmıştır (Akant, 1998, s. 923). Söz konusu ortak dil, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Türkiye Türkçelerinin bir karışımıdır. Bu sebeple İsmail Gaspıralı'nın hedeflediği gibi ortak bir dil kullanma gayesine yönelim vardır (Açık, 2011, s. 150).

Derginin amacı, isminin hemen altında yer alan “*Türkistan Milli İstiklâl Fikrine Hizmet Eden Aylık Mecmua*” cümlesiyle açıkça belirtilmektedir. Ayrıca yayımlanan ilk sayısındaki “Biznin Yol” isimli makalede şu ifadeler yer almaktadır:

“Biz Türkistan istiklâlcileri ilimizin erki (kuvvet, güç, iktidar) ve yurdumuz Türkistan'ın kurtuluşu için mücadele edeceğiz... Türkistanlılara bundan başka yol yok, olamaz, olmasın” (Yaş Türkistan Yönetimi, 1929, s. 1). Buradan hareketle derginin Türkistan bağımsızlığına yönelik önde gelen bir unsur olduğu açıkça ifade edilebilir.

Ayrıca derginin 1930 yılında çıkan 5-6. sayılarında da Türkistan Millî Hareketi hakkında bilgiler yer almaktadır. Burada geçen ifadeler de şöyledir:

“Türkistan Milli Hareketi iki türlü esastan ibarettir. Birincisi, Türkistan halkının Ruslardan tamamıyla ayrı bir millet ikenliği [olması]; ikincisi, milli Türkistan iktisadi menfaatinin Rusya'ya karşı bulganlığı [karşı koymak]” (Çokayoğlu, 1930, s. 6).

Derginin hedeflerini 5 başlık altında toplamak mümkündür. Bu gayeler şu şekildedir:

- 1) Türkistan'ın bağımsızlık taleplerini tüm dünyaya duyurmak.
- 2) Türkistan'dan çeşitli bölgelere göç eden kişiler arasındaki iletişimi sağlamak.
- 3) Yayılmacı Rus politikasına karşın Türkistanlıların milli birlik ve beraberliğine katkı vermek.
- 4) Türkistanlıların benliklerini ve kültürlerini korumak için destek vermek.
- 5) Türkistanlılara sorumluluklarını hatırlatarak milli bir şuur oluşturmak (Açık, 2011, s. 149).

Yaş Türkistan'ın bu bağlamda belirlediği hedeflerde başarılı olduğu öngörülebilmektedir. Özellikle Sovyet Rusya tarafından derginin politikası rahatsızlığa yol açmıştır (Çelebi, 2018, s. 47). Hatta Rus hükümeti, Türkistan milliyetçilerini Mustafa Çokayoğlu'nun ajanı olmakla suçlamışlardır. Onları “Çokaycı” ve “aksü'l-inkılâpçı” yani devrim karşıtı olarak tanımlamışlardır (Çokayoğlu, 1930, ss. 6-10). Buna örnek olarak, Bolşeviklerin yaptıkları siyasetin sömürgeci bir yapıda olduğunu belirten Rahim İmamoğlu, “Özbekistan'da Rusların rehberliği gerekmez” ifadesini kullandıktan hemen sonra “Çokaycı” olarak nitelendirilmiştir (Çelebi, 2000, s. 32).

Derginin haber almak için hedeflediği nokta bizzat Sovyetlerdi. Bu sebeple yerel ve ulusal gazeteler incelenmiştir. Öte yandan dergi yönetimi, İran'ın Horasan bölgesindeki Meşhed'de bir muhabir görevlendirmiştir. Söz konusu muhabir ilk sayıdan başlayarak son sayıya kadar bilgi sağlamıştır (Köseoğlu, 2014, ss. 115-116).

1929 yılından 1939'a kadar yayın hayatında yer alan *Yaş Türkistan Dergisi*'nde baş yazarlık ve editörlük görevini Mustafa Çokayoğlu sürdürmüştür. Dergide Mustafa Çokayoğlu'ndan başka Abdulvahap Oktay ve Tahir Çağatay'ın da makaleleri bulunmaktadır. Söz konusu yazılarda dönemde uygulanan politikaları idrak edebilmek ve bağımsızlığın değerine vurgu yapmak gaye edinilmiştir.

Dergide çoğu zaman direk olarak isim verilmek yerine takma adlar kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

“Noyan”, “Altay”, “Bir Mücahid”, “Başkırd”, “Özkaynak”, “Mirsaid”, “Sıddıkoğlu”, “Alican”, “İlter”, “Azimzade”, “Türkistanlı Türk”, “Said Ali”, “Muhiddin”, “Kokanlı”, “Türkmen”, “Bin Ali”, “Mansur”, “Ağaoğlu Ahmed”, “Taylak Ahmed”, “Hasanzade”, “Kazıbek”, “Taşkentli”, “Doktor Miryakup”, “Turancı”, “Ahmed Haki”, “Doktor Salih İsmail”, “Ahmed

Ahmedi", "Mirza Azmi", "Tanrıverdi", "Said Abdullah Taşkendi", "Doktor Salihcan", "Efendizade", "Yakup", "Yaş Türkistanlı", "Türkistan İstiklalcisi", "M.N.", "Baysungur", "Atkeltir" (Açık, 2011, s. 149).

Genel olarak dergide isim verilmesine rağmen kullanılan rumuzlardan bazılarının kimlere ait olduğu bilinmektedir. Buna göre; "M." ve "M.Ç." Mustafa Çokayoğlu'na, "Çağatay", "Esen Tursun", "Tahir Şakir", "Taşbalta" ve "Temuroğlu" Tahir Çağatay'a, "Abdulvahab", "Toktamışoğlu" ve "İlter" Abdulvahab Oktay'a, "A.N." Ahmet Naim'e, "Tuğyun" ise Tevekkül Babür'e ait takma isimlerdir (Çelebi, 2018, s. 49).

Derginin baş yazarı Mustafa Çokayoğlu, 7 Ocak 1891'de Akmesic'te dünyaya gelmiştir. Henüz üniversite yıllarında iken Balkan Savaşları meydana gelmiştir. Öte yandan Rusya da Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilan etmiştir. Söz konusu unsurlar Çokayoğlu'nun siyasi görüşlerine yön vermiştir. Bu hususta Petersburg'daki Türk öğrencilerinden meydana gelen bir birlik kurmuştur. Üniversiteden 1917 senesinde bir hukukçu olarak mezun olan Çokayoğlu, Alihan Bükeyhanoğlu aracılığıyla Rusya Devleti'nin IV. Duma'sına Müslüman Komitesi'nin hukuk danışmanı olarak görev almıştır. Burada 1916 yılındaki isyana katılanların Rus Kazakları tarafından kötü muamele görmelerine yönelik bir araştırma komisyonu kurulmasına öncülük etmiştir. 1918 senesinde kızıl ordunun Hokand'ı dağıtması ile pek çok hükümet görevlisi kurşuna dizilerek öldürülmüşlerdir. Ölümüne mahkûm edilen kişiler arasında yer alan Çokayoğlu bir şekilde kaçarak bu cezadan kurtulmuştur. İşte bu hadiseyle beraber onun Sovyetlere karşı bağımsızlık arayışı da gün yüzüne çıkmıştır (Köseoğlu, 2014, s. 120).

Mustafa Çokayoğlu'nun Paris'te pek çok olumsuzlukla karşılaştığı belirtilmektedir. Burada maddi geçimini sağlamak amacıyla bir restoran açarak garsonluk dahi yapmıştır. Daha sonra Mehmet Emin Resulzade ile tanışması onun için bir dönüm noktası olmuştur. Çeşitli yerlerde yayıncılık yapmış ve önemli kişilerle tanışarak yazılar yazmıştır. Josehp Castagne ve Yusuf Akçura mevzu bahis kişilerdendir (Hıdıraliyev, 2001, ss. 98-99).

3.6. DİĞER DERGİLER

Muhaceretteki Türkistanlıların yayınladıkları diğer dergilere bakacak olursak, Türkiye dışındaki yayınlardan biri olan *Milli Yol* dikkat çekmektedir. Mecmuanın ilk sayısı 23

Aralık 1928’de Berlin’de yayınlanmıştır. Ayaz İshaki tarafından 1930 senesinin sonuna kadar iki haftada bir çıkarılan derginin adı *Yana Milli Yol* olarak değiştirilmiştir. 1939 senesine kadar bu şekilde yayın hayatına devam eden mecmua, Alman-Sovyet anlaşmaları gereği yayın hayatının sonuna gelmiştir (Gençer, 2018, 744).

1 Mart 1929’da yayın hayatına başlayan *Odlu Yurt Mecmua*’sının başyazarlığını Mehmet Emin Resulzade yapmıştır. İmtiyaz sahibi A. Kâzımzade, sorumlu müdür ise Kemal’dir. Başlığının altında alışılagelmiş bir biçimde “Millî Azerbaycan Fikriyatını Tervic Eden Aylık Mecmua” ifadesi yer almaktadır. *Odlu Yurt*, *Yeni Kafkasya* ve *Azerî Türk* devamı olarak görülmektedir. Yine burada hürriyet davasındaki Türk halklarının mücadeleleri anlatılmaktadır (Gençer, 2018, 740).

1 Ocak 1930 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlayan *Emel Mecmuası*, Müstecib Ülkusal ve 9 arkadaşı tarafından Romanya’da çıkarılmıştır. *Emel*, Kırımlıların bağımsızlık hareketinin sesi olarak bilinmektedir. Dergi, yayın hayatı süresince Kırım Tatar aydınlarının görüşlerini bildirdiği önemli bir yayın organı olmuştur. 1940’a kadar yayınlanan dergi, 2. Dünya Savaşı sebebiyle kapatılmıştır. Fakat daha sonraki süreçlerde 1960-1998 seneleri arasında çıkarılmıştır. 2009’dan günümüze kadar da yeni bir sürece girerek yayın hayatına devam etmektedir (Emel Kırım Vakfı, <https://emelvakfi.org/emel-dergisi-hakkinda/>).

15 Haziran 1942’de yayın hayatına başlayan *Milli Türkistan Dergisi* de Türkistanlılar tarafından çıkarılan önemli dergilerdendir. Millî Türkistan Birlik Komitesi tarafından yayınlanan dergide, birlik içerisindeki askerlerin dünyadaki olaylardan haberdar olması ve milli şuur edinmesi amaçlanmıştır. İlk sayısında yer alan “Biznin Yol” adlı makalede derginin Sovyetlere karşı bağımsız bir Türkistan hedefinde olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir. Yaklaşık 33 yıl boyunca yayınlanan *Milli Türkistan*, 1942-1945’te Berlin, 1949-1954’te Cenevre ve 1962-1975 seneleri arasında Düsseldorf’ta basılmıştır (Uzunel, 2012, s. 5).

Türkistan davasını geniş kitlelere yaymak isteyen Mehmet Emin Buğra da 1953 senesinin Nisan ayında *Türkistan* adlı bir dergi çıkarmıştır. Buğra’nın 1954 senesinde kalp krizi geçirmesiyle dergi yayından kalkmıştır. Fakat iyileştikten sonra 1956’da İsa Yusuf Alptekin ile *Türkistan Sesi Dergisi*’ni çıkartmışlardır. Maddi yetersizlikler ve sağlık nedenlerinden dolayı bu dergi de 11 sayı olarak yayınlanmıştır. Ancak yine de

Mehmet Emin Buğra hayatının sonuna dek Doğu Türkistan davasına hizmet etmeye devam etmiştir (Tuncer, 2017, s. 52).

Yukarıda bahsedilen dergilerin yanı sıra Türkistanlıların dahil olduğu gazeteler de yayınlanmıştır. Özellikle *Bildiriş* isimli gazete bu bakımdan dikkat çekicidir. 7 Ağustos 1930'da yayın hayatına başlayan gazete esasen Azerbaycanlı muhacirler tarafından kurulmuştur. Mirza Bala Mehmetzade önderliğinde çıkarılan *Bildiriş*'in imtiyaz sahibi A. Kâzımzade, sorumlu müdürü ise Kemal'dir. Gazete, *Odlu Yurt* yazar kadrosu tarafından çıkarılmıştır. *Bildiriş*'te Tıpkı söz konusu dergideki gibi Türk dünyasında gerçekleşen olayların aktarılması hedefi belirlenmiştir (Gençer, 2018, 740).

Türkistanlılar tarafından Çin'in Mukden şehrinde çıkarılan *Millî Bayrak Gazetesi* de yine bağımsızlık mücadelesinin işlendiği bir yayın olmuştur. 1 Kasım 1935 tarihinde yayına başlayan derginin kurucusu Ayaz İshakî'dir. Arap harfleriyle çıkarılan gazetede Çağatay Türkçesi kullanılmıştır. Gazetede İbrahim Devlet Kildi, Selman Ayetî ve Zu-Han-Can gibi isimler görev yapmıştır (Gençer, 2018, 741).

4. BÖLÜM: ERMENİ MESELESİ

4.1. ERMENİ MESELESİ'NİN GENEL HATLARI

Ermeni milleti yıllar boyu Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altında yaşamıştır. Söz konusu dönemlerde Türklerle yan yana barış ve uyum içinde bir hayat sürdüren Ermenilere, Osmanlılar tarafından “Millet-i Sâdika” unvanı verilmiştir. Devletin en çok önem verdiği milletlerden biri olan Ermeniler, 3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimât-ı Hayriye ve 18 Şubat 1856’daki Islahat Fermanı’yla beraber devlet kademelerinde görev almışlardır. Belirtilen dönemden itibaren Osmanlı tarafından Ermenilere pek çok haklar tanınmıştır (Türkdoğan, 2006, ss. 25-26).

İki topluluk arasındaki iyi ilişkinin ilerleyen yıllarda yavaş yavaş bozulmaya başladığı görülmektedir. Bilhassa 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’den sonra imzalanan 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması bu açıdan bir kırılma noktası olmuştur. Yapılan anlaşmalarla beraber Ermenilerin ikamet ettikleri Doğu Anadolu bölgesinde ıslahat yapılması öngörülmüştür (Gencer, 1991, s. 225; Gencer, 1992, ss. 516-517).

Ruslar tarafından Osmanlı İmparatorluğu’na karşı desteklenen Ermeniler, 93 Harbi’ni müteakip çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu maksatla imparatorluğa yönelik ayaklanmalara başlayarak birçok dernek ve parti kurmuşlardır. Kurulan derneklerden ilki Hayırsever Cemiyeti (1860)’dır. 1885’te ise Van’da Armenakan Partisi teşekkül edilmiştir. Daha sonraki yıllarda ise 1887’de Cenevre’de Hınçak ve 1890’da Tiflis’te Taşnaksutyun partileri kurulmuştur. Cümlesinin ortak gayesi bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmaktır (Özdemir, 2020, ss. 5-6).

Ermeniler amaçları uğruna sürekli olarak isyan etmiş ve Osmanlı’ya karşı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Nitekim I. Dünya Savaşı esnasında Anadolu’da huzursuzluğa yol açan Ermenilerin başka bir bölgeye göç ettirilmesine yönelik karar alınmıştır. 1915 Olayları olarak bilinen süreç hakkında pek çok resmî belge bulunmaktadır. Örneğin, söz konusu vesikaların birinde Ermeni komitelerin düşmana çeşitli yardımlar sağladığı aktarılmış ve buna karşın vatanın korunmasına yönelik hükümet tarafından tedbir almanın gerekliliği

vurgulanmıştır. Belgede ülkede yaşayan her unsura aynı muamele yapıldığı belirtilir. (https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/1915_Olaylari/belge/2600belge/010.doc).³

Anadolu'daki vaziyet böyle iken Türklerin uzun dönemdir ikamet ettiği bir bölge olan Rusya'da da çeşitli gelişmeler yaşanmakta idi. 18. yüzyıldan itibaren 19. yüzyılın ortalarına değin Kazakistan toprakları Çarlık Rusya'nın işgaline uğramıştı. Türkistan'a doğru Sırderya işgal hattının açılmasıyla beraber Ruslar, Ermenileri başta tercüman olarak kullanmışlardır. İlerleyen dönemlerde ise Ermenilerin Türkistan topraklarına yerleştirilmesine başlanmıştır. Böylece 1861'den itibaren Rus desteğini alan Ermeniler, Türkistan topraklarında varlıklarını artırmayı sürdürmüşlerdir. 1865 yılında kurulan Türkistan Genel Valiliği ile pek çok alanda değişiklik yapılması planlanmıştı. Burada görevlendirilen ilk vali olan General Konstantin Petroviç Kaufmann, 1867'de bölgede birtakım yenilikler yapmaya başlamıştır. Genel Valiliğin faaliyetleriyle birlikte Karabağ, Zengezur ve Batı Ermenistan gibi bölgelerde yaşayan Ermeniler Türkistan'a yerleştirilmiştir. İlerleyen yıllarda bölgedeki sayısını artıran Ermeniler, 1883 senesine gelindiğinde kentsel nüfusun önemli bir oranını oluşturuyordu. Böylece ilkin tercüman olarak görevlendirilen Ermeniler, artık nüfusa uyum sağlamış ve çeşitli işlerle uğraşmaya başlamıştır. Genelde ticaret ve çiftçilikle meşgul olan Ermenilerin, Rus ordusunda da görev aldıkları bilinmektedir. Bu şekilde para kazanmaya başlayan Ermeniler, daha sonra ailelerini yanına alarak kendilerine evler inşa etmişlerdir (Yıldırım ve Egamberdiyev, 2021, ss. 237-239).

Nitekim 19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde, Rus politikalarıyla beraber Kafkasya'da bir Ermeni devleti kurulması planlanmıştı. Fakat esasen Ermenilerin buna yönelik kuşkuları bulunmaktaydı. Bölge halkının çoğunluğunun Türk ve Müslüman olması kurulacak bir Ermeni devletini imkânsız kılıyordu. Ancak Rusların desteğiyle beraber 1905 ile 1907 seneleri arasında iki millet arası ağır çarpışmalar yaşanmıştır. Ardından gelişen süreçte I. Dünya Savaşı esnasında Ermeniler, Ruslar tarafından bölgeye göç ettirilmiştir. Böylelikle kurulacak devletin temelleri atılmıştır (Mehdiyev, 2018, s. 137).

³1915 Olayları'na yönelik resmi arşiv belgelerine ulaşmak için bk. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı İnternet Sitesi. 05 Nisan 2021 tarihinde <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Koleksiyonlar.aspx?c=1> adresinden erişildi.

1913 yılında Fergana bölgesinin Ermeni nüfusu yaklaşık olarak 3292'dir. Ermeni diasporası ekonomik olarak giderek daha istikrarlı hale geliyor ve refahı giderek artıyordu. Ayrıca Ermeni-Gregoryen cemaat okulları da kurulmakta idi. Türkistan Bölgesi şehirlerinde, kiralık evler ve restoranlar, onların kurdukları dükkanlar ortaya çıkmıştır. Çok sayıda Ermeni devlet kurumlarında ve askeriyede görev almaktadır. Söz konusu duruma ilişkin Rus akademisyen V.V. Bartold, "Rusların yanı sıra Ermeniler özellikle Chardzhui (Türkmenabat) ve Kerki'de ticaretin nimetlerinden yararlandılar; Chardzhui'de Avrupa otelleri tuttular... Trans-Hazar bölgesinden Ermeniler tarım ürünleri satın almak için Shirabad'a geldi" ifadelerini kullanmaktadır (Kadırbaev, 2013, s. 32)

1917 Bolşevik Devrimi'yle beraber Sovyetler, Ermenileri himayeleri altına almıştır. Ruslar işgal ettikleri bölgelerden olan Doğu Anadolu'ya pek çok Ermeni göndermiş ve yurt dışında bulunanları da buraya davet etmiştir. Bunun amacı bölgede bir devlet kurmaktır. Ayrıca Türk ve Müslüman halka baskı kurup onları bu topraklardan kovma niyetindeydiler. Ruslar bu doğrultuda Ermeni çetelerini kullanmışlardır (Şahin, 1996, s. 32).

1917 senesinde Türkistan'daki Ermenilerin sayısı önemli ölçüde artmıştır. Onlar el sanatlarında ustalaşmış, dükkanlar açmış ve inşaatlarda çalışmışlardır. Ermeni tüccarlar Rusya ile ticaret halindedir. Zengin Ermeniler ise pamuk çırçırılama, yağ işleme gibi işletmelere sahiptir (Kadırbaev, 2013, s. 32).

Esasen söz konusu dönemde bölgede Türkler ve Ermeniler arasında pek bir sorun gözlemlenmemektedir. Ancak başta Anadolu ve Kafkasya'da görülen "Ermeni Meselesi" Ruslar için bölgedeki Türkleri pasivize etmek için bir araçtır. Şüphesiz ki onların amacı, Ermenileri Türkler karşısında vurucu bir güç olarak kullanmaktır (Çelebi, 2004, s. 2). Bu hususta yaşanan en büyük hadiselerden biri daha önceden belirttiğimiz üzere Hokand'ın işgal edilmesidir.

Ocak 1918'in sonlarında Türkistan Bölgesi Dördüncü Sovyetler Kongresi, Hokand Özerk Hükümeti'ni yasadışı ilan ederek tüm liderlerinin tutuklanmasını emretmiş ve onların Taşkent ve Hokand bankalarındaki varlıklarına el koymuştur. Hokand'daki kuşatılmış karakolu desteklemek için Taşkent ve Fergana Vadisi'ndeki diğer şehirlerden topçu filoları gönderildi. Kızıl Muhafızların Hokand'a gelen silahlı birlikleri arasında

yerli Ermeniler de vardı. Müslümanların artan gücünü görerek ve son zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen Ermeni karşıtı eylemlerin tekrarlanmasından korkarak Kızıl Muhafızların bir parçası olarak Taşnaksutyun partisine katıldılar. Türkistan otonomistlerinin ve Ergaş Bey'in güçlerinin girişimlerini de şiddetle bastırdılar. Hokand üzerinde kontrolü sürdürmek, şehrin sivil nüfusu arasında büyük çaplı yıkıma ve çok sayıda zayiata neden olmuştur. *Uluğ Türkistan* gazetesi konu hakkında şunları yazmaktadır:

“Eski şehrin üçte biri harabeye döndü. Birçoğu tamamen yanmış ceset yığınları her yerde... Binlerce Hokandlı başlarının üstünde çatısız kaldı... Savaşın daha kötü... Kayıpların tam sayısı açıklanmadı, ancak tahminler bu rakamın on binden az olmadığını gösteriyor.” (Starr ve diğerleri, 2011, s. 98).

Aslında daha Bolşevik saldırısı gelmeden evvel Ergaş Bey, Hokand'ın iç kalesindeki Rusların silahsızlandırılması gerektiğini savunmuştur. Fakat Mustafa Çokayoğlu ve diğer hükümet üyeleri tereddüt ederek bunu kabul etmemiştir. Nitekim bakıldığında Ergeş Bey'in haklı olduğu görülmektedir. Hükümet üyelerinin çoğunun tutuklanması veya ülkeyi terk etmeleriyle birlikte Ergeş Bey adeta tek başına mücadele etmeye çalışmıştır (Togan, 1981, s. 388). Hokand'a 20 kilometre uzaklıktaki memleketi Bachkir köyünde üs kuran Ergeş Bey burada savaşçılar toplamaya başladı. Müslüman gönüllü müfrezelerin Kızıl Muhafızlara ve Ermenilere karşı mücadelesi giderek dini bir nitelik kazandı. Şiddet Müslüman “eski şehirler” ve köylere yayılırken, Müslüman tarafındaki inisiyatif “özerklik” hareketinin liderlerinden yerel liderlere geçti.

Böylece Sovyetler ile “Türkistan Özerkliği” arasında bir çatışma olarak başlayan hadise, Fergana Vadisi'ne yayılan çeşitli güçler arasında genel bir açık çatışmaya dönüşmüştür. Yeni Bolşevik hükümeti 1918'in başında Türkistan Özerkliğini yenerek büyük bir başarı elde ederek onu Rusya Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası ilan etmişti. Ancak bölge, genellikle kendi otoritelerine göre hareket eden çeşitli bölüklerin ve yerel güçlerin elinde kaldı. Fergana'da konuşlanmış Çarlık ordusunun Rusça konuşan birimlerinin çoğu Bolşeviklerin tarafına geçti. Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgelere gönderilen ve Bolşeviklerin kendi saflarına çekmeyi başardıkları Avusturya-Macaristan savaş esirleri de onlara katıldı. Ayrıca, dikkate değer gaddarlıkları ve kararlılıkları ile savaşta öne çıkan, iyi organize edilmiş ve ağır silahlı Ermeni birlikleri de önemli bir

etkiye sahipti. Söz konusu Ermenilerin bir temsilcisi Hokand Sovyeti başkanlığına atanırken, diğer üyeler Andican'da önemli görevler üstlendi. Sovyetler ayrıca demiryolu, madencilik ve petrol işçilerinin yanı sıra Fergana Vadisi'ndeki şehirlerdeki küçük Rus nüfusunun, özellikle de Skobelev şehrinin desteğinden yararlandı. Ayrıca, önemli sayıda yerel Müslüman Bolşevikleri destekledi ve bu da çatışmaya bir iç savaş karakteri kazandırdı (Starr ve diğerleri, 2011, ss. 98-99).

Baymirza Hayit, Hokand'daki Ermeni faaliyetleri için "Ermeni Canavarlığı" ifadesini kullanmaktadır. Buradaki olaylara şahitlik edenler Taşnakların barbarca davrandıklarını aktarmaktadırlar. Şehirdeki çarşığı yakan Ermeniler öyle bir tahribata sebep vermişlerdir ki neredeyse yangını söndürebilecek kimse kalmamıştır. Taşnakların Fergana'da bulunan birlikleri de bölgede pek çok kıyım yapmıştır. Onların Kızıl Ordu'nun en kinli unsuru oldukları belirtilmektedir (Hayit, 1997, ss. 35-37). Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerinde insanlara çok kötü davrandıkları görülmüştür. Kadın, erkek veya çocuk fark etmeksizin birçok kişiyi öldüren Ermenilerin; erkeklerin kollarıyla bacaklarını, kadınların göğüslerini kestikleri ve çocukları da parçalara ayırdıkları tespit edilmiştir. Ayrıca burada Türkistan'ın bağımsızlığını destekleyen Persler, Yahudiler ve hatta Ruslar da Ermeniler tarafından öldürülmüştür (Salamov, 2015, ss. 132-133).

Ermenilerin Ruslarla beraber hareket ettikleri yerlerden biri de Andican'dır. Şehir kriz içindeydi ve demiryolları artık tahıl taşımadığı için halk da yardıma ihtiyaç duyuyordu. Ayrıca çevrede terk edilmiş pamuk tarlaları, işsiz terziler ve açlığa mahkûm edilmiş yarı göçebe bir Kırgız nüfusu vardı. Kızıl Muhafızlar tarafından fethedildikten sonra Hokand'da olduğu gibi, yönetimde ve askeri birimlerde sorumlu pozisyonların sahipleri ağırlıklı olarak Ermenilerdi. Onları örgütleyen ise ulusal partileri Taşnaksutyun'du. Andican'daki Sovyet diktatörlüğü de şehrin Rus ve Ermenilerinin bölgedeki kaynaklara erişmelerine, yani Müslüman köylülerden geriye kalan pamuk, yiyecek ve satılabilecek diğer malları çalmalarına izin verdi. (Buttino, 2003, ss. 318).

Sovyet Hükümeti'nin faaliyetlerinden ilki, mal sahipleriyle tüccarların mülklerinin elinden alınması ve bunların yerine ortaya çıkan siyasi sınıfa ait yeni kişilerin getirilmesine yol açan pamuk ekonomisinin kamulaştırılmasıyla ilgiliydi. Buradaki "burjuva" kovularak yerlerine pamuk yetiştirme ve işlemeyle ilgisi olmayan memurlar

getirildi. Pamuk, siyasi çekişmede değerli bir unsurdu ve bölgedeki rekabetlerin de kaynaklarındandı. Yeni yöneticiler kendi kontrollerini halka dayattı ancak bu girişimlerin meydana getirdiği kaos nedeniyle ekonomi düşüşe geçmişti. Böylece gıpta edilen zenginlik de ortadan kalkmış oldu. (Kadırbayev, 2013, ss. 33-34).

Öte yandan Ermeniler de buradaki faaliyetlerine devam ederek kadınları kaçırmıştı. Bölge halkının mallarına el koyarak Kızıl Ordu'ya teslim edilmesi gereken atları da yüksek fiyatlara başkalarına satmışlardır. Söz konusu hadiseler bölge halkının Basmacı Hareketi'ne hızlıca dahil olmasını sağlamıştır (Buttino, 2003, ss. 319).

Genel duruma bakıldığında Suzak, Hokand-Kışlak ve Bazarkorgan gibi yerlerde neredeyse tüm nüfus Ermeniler ve Ruslar tarafından yok edilmiştir. 1918-1919 yıllarında Türklerin yaşadıkları bölgeler olan Margilan, Andican, Namangan, Bazarkorgan ve Hokand-Kışlak'ta yaklaşık 19 bin 500 kişi Taşnaklar tarafından öldürülmüştür. Hayit'in halktan edindiği bilgilere göre Namangan'da kadın ve kızlara tecavüz edilmiştir. Hatta Taşnakların eşcinsel olanları da yaşları 4 ile 15 yaş arasında değişen erkek çocuklarına tecavüz etmişlerdir. Buradaki eylemlere karşı koymak isteyen yetişkin erkekler ise hayatlarından oluyorlardı. Ermeniler tarafından büyük baskılar ve işkenceler gören halkın artık dayanacak gücü kalmamıştı (Hayit, 1997, ss. 37-38).

Esasen Türklere karşı faaliyetleri gerçekleştiren Taşnaklar, Kızıl Ordu'nun Hokand'a gelmesiyle aniden “devrimci” olan kişilerdir. Söz konusu Ermenilerden bazıları baharat satıcıları, alkol satıcıları, kuaförler, kasaplar ve diğer Ermeni tüccarlar olarak belirtilmektedir. Bir kısım Ermeni de sırf Türklere karşı savaşmak için buraya gelmiştir (Buttino, 2003, s. 295). Halka zulmeden Taşnakların, artan şikayetler sebebiyle 1920 senesinde silahsızlandırıldıkları görülmektedir. Ancak Basmacı Hareketi'ne karşı durmak için 800'e yakın Ermeni'nin Kızıl Ordu'da görevine devam ettikleri aktarılmaktadır (Hayit, 1997, s. 41).

Yukarıdaki bilgilere ek olarak *Yeni Kafkasya Dergisi*'nde yayınlanan “Türkistan'da Açlık” makalesinde belirtilene göre bölge halkı uygulanan politikalardan dolayı kıtlıkla mücadele etmektedir. 1922 senesinin sonlarına doğru *Türkistan* gazetesinin bir yazarının ifadesine göre, Fergana halkı beş yıldır kötü bir durumdadır. Bölgede hastalıklar çoğalmış, yeni doğan çocuklar da hasta bir şekilde dünyaya gelmiştir. Söz konusu yazarın buradaki incelemelerine göre Nemangan kazasında nüfus önemli ölçüde

azalmıştır. Öyle ki, 1917 senesinde 250.690 olan kişi sayısı, 1922’de 190.675’e düşmüştür. Yine buradaki hayvan sayısı 1917’de 86.866 iken 1922’de ise 26.177’dir. Açıkça görüldüğü üzere buradaki Bolşevik ve Ermeni faaliyetleri, halkın adeta belini bükümüştür. Bu şekilde kapanması zor yaraların açıldığını söylemek mümkündür (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 123).

Türkistan’da hal böyle iken bir başka Türk yurdu olan Azerbaycan’da da halka yönelik saldırılar görülmektedir. Rus arşiv kaynaklarında, 7-20 Şubat 1905’te Ermenilerin Bakü’deki halka katliam yaptığı belirtilmektedir. Bakü Savcısı V. Voronov’un Rus Adalet Bakanı’na çektiği telgrafta, bir grup Ermeni tarafından yapılan silahlı saldırı neticesinde Ağa Rıza Babayev isimli bir Türk’ün öldürüldüğü yazmaktadır. Ardından gelişen olaylarda dört kişinin daha öldüğü ve yedi kişinin yaralı olduğu belirtilmektedir. Yapılan soruşturmalarda Ermenilerin dışarıdan mali destek aldığı da saptanmıştır. 1905-1918 tarihleri arasında Ruslar ve Ermenilerin bölgede silahlandıkları görülmektedir. Buna karşın Türk ve Müslüman halkın da mühimmatlarını artırarak savunma pozisyonuna geçtikleri belirtilmektedir. Özellikle 1905-1906 yıllarında Bakü, Şuşa ve Erivan gibi yerlerdeki çatışmalarda 3 bin 100 Ermeni ve 10 bin Türk hayatını kaybetmiştir. İlerleyen dönemlerde ise Sovyetler bilhassa buradaki Müsavatçıların varlığından rahatsızlık duymaktaydılar. Nitekim onları devre dışı bırakmak için Bakü’de katliam yapılması planlanmıştır (Mustafayev, 2012, ss. 537-538). Burada Bakü Komünü’ne başkanlık eden Bolşeviklerle ittifak halinde olan Taşnaklar da Azerbaycan’ın Müslüman nüfusuna ve ulusal parti Müsavat’a karşı çıkmıştır. Yapılan planların ardından, Mart-Nisan 1918’de Bakü komününün Bolşevik müfrezelerinin 6 bin askeri, 4 bin silahlı Taşnak ile hareket ederek yerli Müslümanların katledilmesinde rol almıştır. Bakü Konseyi başkanı Bolşevik S.G. Şaumyan da bunu doğrulamakta ve 20 bin Azerbaycanlının öldürüldüğünü belirtmektedir (Kadırbayev, 2013, s. 34).

Azerbaycan basınında yaşanan hadiseler daha önce görülmemiş şekilde gerçekleşen bir “soykırım” olarak nitelendirilmiştir. Andranik, Amazasp, Lalayan ve Emiryan’ın liderliğindeki çeteler ülkenin pek çok yerinde faaliyet göstermiştir. Nahçıvan, Zengezur ve Dağlık Karabağ gibi bölgelerdeki hadiselerde yaklaşık 7 bin Ermeni’nin yer aldığı belirtilmektedir (Mustafayev, 2012, ss. 540-541).

Azerbaycan bölgesinde, söz konusu tarihten günümüze değin Ermenilerin pek çok Türk'ü öldürdükleri bilinmektedir. Bu hususta Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerilim yaşanmakta, bazı zamanlar da savaş durumu söz konusu olmaktadır. İki ülke özellikle Dağlık Karabağ bölgesi için mücadele halindedir. Bilhassa, 26 Şubat 1992 tarihinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen “Hocalı Katliamı” hala akıllardadır.

Yukarıda gerek Anadolu, Kafkasya ve Azerbaycan'da gerekse Türkistan'da yaşanan hadiselerle dair bilgiler verilmiştir. Türkistan'daki Ermeni faaliyetleriyle beraber burada bir “Ermeni Meselesi”nin olduğu görülmektedir. Belirtildiği gibi Türklere karşı kin besleyen gruplardan olan Taşnaklar bölge halkına kırım yaparak bir bakıma intikam alma hevesindedirler. Buradaki öfkenin sebebi şüphesiz geçmişte Türklere karşı olan mağlubiyetlerinden başka bir şey değildir.

4.2. HARIÇTEKİ TÜRKİSTAN DERGİLERİNDE ERMENİ MESELESİ ÜZERİNE YAYINLANAN MAKALELER

Öncelikle Anadolu'da başlayan Ermeni faaliyetlerinin Kafkasya, Azerbaycan ve Türkistan'a sıçraması burada yaşayan halklarda oldukça kötü bir etki bırakmıştır. Yaşanan katliamlar dolayısıyla pek çok insan hayatını kaybetmiş; bazıları da yurtlarından göç etmek zorunda kalmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Türkistanlılar, göç ettikleri yerlerde yaşadıkları hadiseleri anlatmaya çalışmışlardır. Bu sebeple çıkarılan dergilerin içerisinde “Ermeni Meselesi”ne dair pek çok yazı kaleme alınmıştır.

4.2.1. Yeni Kafkasya Dergisi'nde Ermeni Meselesi

Derginin 1. yılının 3. sayısında yayınlanan “Türkiye Ermenileri ve Rusya” adlı makalede Taşnakların siyasi girişimlerinden bahsedilmiştir. Özellikle Ermenilerin Bolşeviklerle yakınlaşmasının aktarıldığı yazıda, Mısır ve ABD'de de siyasi girişimlerin başlatıldığı belirtilmektedir (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 49). Buradan da anlaşılacağı gibi Ermeniler, devlet kurmak ve Türklerin aleyhinde faaliyetler yürütmek için güçlü ülkelerle temasa geçmiştirler. Nitekim bu tür siyasi hamlelerin yansıması günümüzde daha net bir şekilde görülmektedir.

8. sayıdaki “Bolşeviklerle Taşnaklar” isimli makalede, Taşnakların Balvnes isimli liderinin önderliğinde 300’e yakın kişinin katıldığı bir toplantı yapıldığı aktarılmaktadır. Söz konusu yazıda, Taşnakların özellikle Kafkasya’ya önem verdiği belirtilmektedir. Öyle ki Taşnaklar, buranın dışında faaliyet gösterenlerin herhangi bir temsiliyetinin bulunmadığını söylemektedirler. Yapılan toplantıda çıkan görüş, Türkiye’ye karşı daha cüretkâr ve tehditkâr hareket edilmesidir. Ayrıca Bolşevik hakimiyetinin devamı için de temenniler sunulmuştur (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 125).

Yeni Kafkasya’nın 10. sayısında ise direkt olarak “Ermeni Meselesi” bir yazı kaleme alınmıştır. Burada, Tiflis’te düzenlenen Taşnaksutyun Kongresi tarafından seçilen heyetin Moskova’ya hareket ettiği bildirilmektedir. Söz konusu yolculuğun sebebi, partinin dağıtılarak Komünist Fırkası’na geçiş yapılması fikridir. Bu hareketin komünistlerce samimi görüldüğü, basında da olumlu karşılandığı belirtilmektedir. Ayrıca kongreden önce Bolşeviklerle Ermeniler arasında yapılan görüşmelerde alınan kararlara göre Ermenice, Maveray-ı Kafkasya kurumlarında resmi dil olarak sayılacaktır. Okullarda da Rusçayla beraber Ermenice eğitim verilecektir. İki grup arasındaki anlaşmada, Ermenilerin Türkiye’deki “haklı istekleri”nin de teyit edilmesine dair bir madde mevcuttur. Nitekim 1923 senesinden sonra birçok Taşnaksutyun Partisi mensubunun Bolşevik Fırkası’na yazıldıkları belirtilmektedir (Akpınar ve diğerleri, 2018a, s. 156).

Derginin 16. sayısında, Azerî imzalı ve “Ermeni Meselesi” adlı bir makale daha yayınlanmıştır. Buradaki yazının giriş cümlesinde, bahsedilecek meselenin asıl “Ermeni Meselesi” olduğu ve bunun da Türklük için birçok engeller yarattığı belirtilmektedir. Makalede Bolşeviklerin, Çarlıklara göre “sözde” farklı bir siyaset güttükleri ifade edilmektedir. Fakat “Ermeni Meselesi”nin ele alınışında yalnızca renk ve unvan değişikliğinin olduğu öne sürülmektedir.

Lozan Konferansı’nda Ermeni yurdu girişimlerinin boşa çıkması üzerine Çiçerin, Ermeni delegelere Rusya’da bir Ermeni yurdu teklif etmiştir. Don Nehri çevresinde olması düşünülen yurt, Nahçıvan şehrini de içermektedir. Burada pek çok Ermeni yaşamaktadır. Söz konusu Ermeniler, Cihan Harbi esnasında Türkiye aleyhinde isyana sevk edilerek yersiz yurtsuz kalan kişilerdir. Yani tarih tekerrür ederek zamanında Çarlık Rusya’sının himayesinde olan Ermeniler, şimdi de Sovyetler tarafından himaye

ediliyorlardı. Çarlık Rusya, bir Ermeni kasabası oluştururken Maveray-yı Kafkasya ve Türkiye’den hicret edenleri de kasabaya yerleştirmişti. Bu uygulama da Tiflis ve Bakü gibi yerlerin Ermenileşmesini sağlamıştı. Şimdiki durumda da Ermeniler, Bolşeviklerin ajanı konumundadırlar ve kurtuluşlarını Rusya olarak görmektedirler. Öte yandan bir kısım Taşnak da Bolşevik sisteme dahil olmaya karşı çıkıyordu. Bu hususta ABD’de çıkan *Paykar* gazetesi, söz konusu sistemin geçici olduğunu; Rusya’nın ise daimî olduğunu yazmaktadır. Yani her şartta Rusların yanında yer almak Ermenilere olumlu biçimde yansıyacaktır.

Ruslarla iş birliği yapan Ermeniler, yalnız Türklerin değil Gürcülerin de düşmanlığını kazanmıştır. Elbette muhacir Ermenilere yurt verilmesi gereklidir fakat Rusların uyguladığı siyaset pek de doğru değildir. Örneğin, 1918 senesinde Ekim Devrimi’ni müteakip Maveray-yı Kafkasya başkomiserliğine Stepan Şaumyan getirilmiştir (Akpınar ve diğerleri, 2018a, ss. 246-247). Nitekim kendisinin bölge halkına yapılan katliamlardaki rolüne daha önceden değinmiştik. Buradan da anlaşılacağı üzere Rus siyasetine olan şüpheler yine haklı çıkmıştır.

Yeni Kafkasya’nın 2. yılındaki 11. sayısına bakıldığında “Taşnaksutyun Fırkası’nın İflası” isimli bir makalede, partinin önemli liderlerinden Ovannes Kaçaznuni’nin *Taşnaksutyun Fırkası’nın İflası* adlı kitabından bahsedilmektedir. Söz konusu kitapta Kaçaznuni, partisinin daha önceki siyasetlerinden vazgeçerek Sovyetlerin emirine girdiğini yazmaktadır. Ona göre partisi artık iflas etme noktasına gelmiştir.

Esasen Taşnakların siyasetini bilenlerin söz konusu iflası öngörmeleri de mümkündür. “Büyük Ermenistan” hayaliyle, Ruslarla bir yola çıkan partinin çöküşü hiç de sürpriz değildir. Ayrıca yükselen Türk milliyetperverliğinin hiçe sayılarak Sevr Antlaşması’na güvenilmesi de onların en büyük hatalarındandır. Ermenilerin yaptıkları da Rusların yararına çalışmaktan başka bir şey değildir. Onların en büyük ümidi, Rusların Dünya Savaşı’ndan galip çıkmasıdır. Fakat hayalleri suya düşmüş ve Rusya savaştan çıkarken Çarlık dağılmış; Kafkasya da bağımsızlık ilan etmişti.

Nitekim kendi siyasetleri yerine Rusya’ya bel bağlayan Ermeniler, “Büyük Ermenistan” hususunda hayal kırıklığına uğramıştır. Bilhassa Lozan Antlaşması’ndan sonra “Ermeni Meselesi” de anlamını ve önemini yitirmiştir. Fransa tarafından Sovyetlerin tasdik edilmesinden dolayı Sovyet Ermenistan’ının da hukuken tanınması Ermeni

siyasetçilerinin Fransa'dan ayrılmasına sebep olmuştur (Akpınar ve diğerleri, 2018b, ss. 164-165).

2. yılda yayınlanan 12. sayıdaki “Ermeni Siyasetine Ait Yeni Malumat” makalesinde, Ermenilerin huzursuz oldukları belirtilmektedir. Bunun sebebi de başta bağımsız bir devlet kurmak isterken kendilerini Rusların hakimiyeti altında bulmalarıdır. Ancak yine de Taşnakların Rusya'ya karşı bir teveccüh gösterdikleri gözlemlenmektedir.

Söz konusu Rus hakimiyetini kabul ederek Sovyetlere geçen Ermeniler, artık Türkiye ile müzakere arayışına girmişlerdir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın onlar hakkındaki düşünceleri nettir ve bu siyaset hiçbir hayale ve gaflete yer veremez. Buna karşın Ermeniler, Türkler tarafından olumlu bir yaklaşım olduğunda hemen görüşmek istediklerini belirtmektedirler (Akpınar ve diğerleri, 2018b, s. 184).

“Ermenilerin Gözü Rusya’da” ismiyle yayınlanan bir makalede, Aharonyan'ın yazdığı bir mektuptan bahsedilmektedir. Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e yazılan açık mektup adeta bir şikayetname gibidir. Çünkü Ermeniler çok güvendikleri Ruslar tarafından yalnız bırakılmıştır. Aharonyan'a göre Sovyet Hükümeti ve Komünist Fırkası Ermenilere ihanet etmişlerdir. Rusların Ermenilere ihanetleri; Kafkas cephesinde Türklere karşı savunmasız bırakılmaları, Brest-Litovsk Antlaşması'yla beraber Kars, Ardahan ve Sürmeli'nin Türkiye'ye terk edilmesi, Ermenistan istiklalinin önünü açan Sevr Antlaşması'nın reddedilmesi ve 1919'da Kazım Karabekir'le Sovyet hükümetinin Ermenistan'a taarruzudur. Son olarak da Sosyalist Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'ne karşı isyan eden Ermenilerin öldürülmesi büyük bir ihanet olarak görülmektedir. Aharonyan, Rusların elbet bir gün Bolşeviklerden kurtulacağına inandığını belirtmiştir. Böylece onun Rus milletine düşmanlık beslemediği görülmektedir. (Akpınar ve diğerleri, 2018b, s. 326). Nitekim bu düşünce çok normal karşılanmalıdır. Çünkü Ermenilerin en büyük destekçilerinden biri Ruslardır. Bundan dolayı Rusların desteğini kaybetmek istemeyeceklerdir.

Yeni Kafkasya'da “Ermeni Meselesi”ne dair en kapsamlı yazılardan birini Mustafa Çokayoğlu kaleme almıştır. “Ermeni Meselesi'nde Rus Siyaseti” adlı makalede Çokayoğlu, konu üzerinde detaylı bir inceleme yapmıştır. Burada ilk olarak 1913 senesindeki hadiseler hatırlatılmaktadır. Buna göre bir Ermeni devleti kurulması için Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilayetlerini kapsayan bir alan

düşünülmüyordu. Osmanlı Devleti de söz konusu isteklere karşı koymak için pek de güçlü değildi. Nitekim Osmanlı ile Rusya arasında 8 Şubat 1914 tarihinde Yeniköy Antlaşması imzalanmıştır.

Ermeni siyasetçilerinden Zaveriyef, bir yazısında Vilâyat-ı Sitte ile yetinmeyeceklerini belirtmektedir. Ona göre İngiltere ve Rusya'nın himayesinde kurulacak olan Ermeni Muhtariyeti'nin sınırı, İskenderun Körfezi ve Yumurtalık hariç olmak üzere Akdeniz'e kadar gidecektir. Fakat Ermenilerin isteklerine karşı Rusların onları oyaladıkları anlaşılmaktadır. Hatta ilerleyen süreçte Rus ordusunun Osmanlı'daki doğu illerini istilasından sonra Ermenistan hamilerinin davranışlarının değiştiği görülmektedir.

Bu arada Büyük Britanya delegelerinden olan Sir Mark Sykes'ın planları Ermenilerin imdadına koşmuştur. Ona göre Türkiye sınırında uluslararası kontrol altında bir Ermeni devleti kurmak gereklidir. Böylece hem Türkiye'ye hem de Kafkasya'ya karşı bir fitne, fesat yuvası kurulacaktır. Buradan da anlaşılabileceği üzere büyük devletlerin amacı Ermeni milletin istiklalini gözetmek değildir. Onlar, Türkleri hakimiyetine almak için sadece bir araç olarak görülmüştür. Örneğin; Rus Dışişleri Bakanı Sazanof'un Kafkasya Genel Valisi Nikola Nikoloyeviç'e yazdığı 27 Haziran 1916 tarihli mektupta, Ermenistan'ın Rusya'ya ilhak olunacağını sıradaki planlar içerisinde yer aldığı belirtilmektedir (Akpınar ve diğerleri, 2018d, ss. 147-151).

Çokayoğlu'nun makalesinden de anlaşılabileceği üzere Rusya, Ermenilere sadece bir vaat vermiştir. Onların siyasetleri Ermenileri bir "hayal" ile oyalayarak kendi menfaatlerini gözetmekten başka bir şey değildir.

4.2.2. Prométhée Dergisi'nde Ermeni Meselesi

Prométhée teşkilatı oluşturulurken Ermeni muhacirleri buraya dahil olmak isteğinde değillerdir. Çünkü onların bağımsızlık mücadelesi Rusya'ya değil Türkiye'ye karşıdır. Fakat ileride değişebilecek durumlar göz önüne alındığından dolayı aradaki bağlantılar tamamen koparılmamıştır. Bilhassa Gürcüler, Ermenilerin teşkilata dahil olmasını istemiştir. Hatta Ermeni temsilcilerinin, Paris'te yapılan toplantılara katılım sağladıkları da görülmüştür. Türkler de Kafkasya Konfederasyonu bakımından Ermenilerin

katılımına olumlu bakmışlardır. Fakat onların “büyük Ermenistan” hayli Türklerde oldukça rahatsızlık yaratmıştır.

Söz konusu dönemde Zarevand’ın *Türkiye ve Panturanizm* adlı kitabı Rusça baskısıyla çıkarılmış ve Gürcüler ile Türkler arasında bir krize neden olmuştur. Esasen 1926 senesinde, Paris’te Ermenice olarak yayınlanan kitap o zamanlar pek de bir etki yaratmamıştır. Fakat 1929’da Stalin’in başlattığı tasfiye hareketi bir anda Turancılık konusunun gündeme gelmesini sağlamıştır. Burada Türk grupları Panturanizm, Pantürkizm ve Türkiye casusluğu gibi nedenlerden dolayı devre dışı bırakılmışlardır. İşte böyle bir dönemde Kerenski’nin *Dni* mecmuasının Zarevand’ın kitabını Rusça yayınlaması, Ermenilerce Panturanizm’e nasıl bakıldığını göstermekte idi. Kitapta Türk dış politikasını oluşturan ana unsurun Panturanizm olduğu belirtilmiştir. Hatta Zarevand, Türkiye’nin Panturanizm’i geliştirerek Türklerin yaşadığı pek çok bölgeyi işgal edeceğini iddia etmektedir. Bu durumda başta Kafkas ülkeleri olmak üzere tüm dünya çok dikkatli olmaktadır gibi bir düşünce ifade edilmektedir. Bu durumda Prométhée oluşumu içerisinde karışıklık çıkması gayet doğaldır. (Andican, 2020, ss. 321-322).

Meselenin Avrupa kamuoyunda tartışılır hale gelmesi üzerine Mustafa Çokayoğlu, *Prométhée*’de “La question d’un Etat Touranien (Turan Devleti Sorunu)” adlı bir makale yayınlamıştır. Çokayoğlu makalesinde söz konusu iddiaların tamamen bir Bolşevik yalanı olduğunu belirtmektedir. Ona göre Kemalist Türkiye’nin böyle bir düşüncesi yoktur. Hatta Türkistan ile Türkiye’nin birleşmesi konusu hiçbir zaman gündeme gelmemiştir. Ona göre bu iddialar Rus-Türk düşmanlığından faydalanan kişilerin uydurmasından ibarettir.

Mustafa Çokayoğlu, Türkiye’yi elbette çok sevdiklerini ve Mustafa Kemal’e büyük saygı duyduklarını belirtmektedir. Çünkü o, Türkiye’nin bağımsızlığını kazanmasını sağlamış ve laik devletin temellerini atmıştır. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti onlar için istiklal yolunda kılavuzdur. Mustafa Kemal de Türk bölgelerinin ülkesine ilhakı rüyasına kapılmayacak kadar sağduyulu birisidir (Çokayoğlu, 1930, ss. 9-14).

Çokayoğlu’nun uzun makalesiyle beraber Mehmet Emin Resulzade de İstanbul’dan bir yazı göndermiştir. Söz konusu makalede hem Zarevand’ın kitabı eleştirilmiş hem de *Dni* mecmuasındaki Ermeni yanlısı Kerenski ve Kondkaryan’ın tezleri çürütülmüştür.

Daha sonra da bir kitapçık yayınlayan Resulzade, konu üzerine detaylı bilgiler vermiştir.

İşte bu gelişmeler üzerine Ermeni Diasporası ile Türk gruplar arasında Prométhée'deki savaş resmen başlamaktaydı. Muhacir Rus basınının iki önemli mecmuası *Dni* ve *Posledinya Novosti*, Ermeni yazarların görüşlerini aktarmak hususunda onlara yardımcı olmaktaydılar. Hatta *Posledinya Novosti*'nin 19 Şubat sayısında, Hatisof isimli bir yazar Büyük Ermenistan konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Bir diğer yazar Kondkaryan da Zarevand'ın kitabına atıfta bulunarak Prométhécilerin Türkiye ile birleşme isteğinde olduklarını savunmaktadır. Öte yandan *Dni*'deki Ermeni yazarlar da Türk gruplarına saldırıya geçmişlerdir. Buradaki yazılarda Prométhée'deki Türk liderlerin Türkiye'nin Kürt politikasını eleştirmemelerinden bahsedilmektedir. Hatta Ermeniler ileri giderek Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshaki ve Mustafa Çokayoğlu'nu Türkiye Hükümeti'nin satılmış ajanları olarak suçlamışlardır. Bu gelişmeler üzerine Resulzade ve Çokayoğlu da cevap haklarını *Prométhée* dergisindeki yazılarla kullanmak istemişlerdir. Ancak başta editör Gvazawa olmak üzere bazı Gürcüler tarafından bu istek kabul görmemiştir. Onlara göre bu tip yazılar kurulması muhtemel olan Kafkasya Konfederasyonu düşüncesine zarar verecektir. Mehmet Emin Resulzade ve Mustafa Çokayoğlu da bu kararın kabul edilemez olduğunu öne sürerek protesto etmişlerdir. Fakat Gürcülerin fikirlerinde herhangi bir değişikli olmamıştır. Hatta derginin bundan sonraki yayınlarında “Ermeni Meselesi”ne dair pek bir yazı bulunmamaktadır. Bu hususta yalnızca Mir Yakup'un 1933'te yayınlanan “La Question Arménienne (Ermeni Meselesi)” isimli bir makalesi görülmektedir (Andican, 2020, ss. 322-323).

Mir Yakup, makalesinde Ermeni meselesini tüm Kafkasya için ortaya çıkan en karmaşık sorunlardan biri olarak nitelendirmiştir. Meselenin en dikkat çekici olan tarafı ise konuyla ilk ilgilenenlerin yurtdışında yaşayan Ermeniler olmasıdır. Bilhassa Fransa, İngiltere ve Amerika'da yaşayan Ermenileri yönlendirmek için çeşitli politikalar ortaya atılmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında Avrupalı devletlerin, Balkan milletlerini Osmanlı'ya karşı desteklemeleri Ermenileri ümitlendiriyordu. Bundan dolayı Avrupa kamuoyuna Ermeni meselesinin anlatılması gerekmektedir ve ardından Londra propaganda merkezi olarak belirlenmişti.

Bağımsız bir Ermeni devleti kurma fikri elbette birçok Avrupalı ülke için olumlu bir gelişmeydi. Rusya'nın Transkafkasya'da etkisinin artması da bu duruma olan ilgiyi artırmıştı. Özellikle Rusya tarafından Türkiye ve İran'a daha fazla nüfuz edilmesinden korkulmuştur. Bu noktada Rusların Ermeni meselesinde oynadığı oyun, büyük güçler için bir tehlike oluşturmıştır. İşte bu sebepten dolayı bölgede bir tampon devlet kurulması gayet mühimdir.

Yapılan planın gerçekleştirilmesi için öncelikle Türkiye Ermenileri arasında bir kamuoyu oluşturmak gereklidir. Bunun için Taşnaksutyun, Armenakan ve Hınçak gibi siyasi örgütler kurulmuştur. Fakat Ermeni hareketini destekleyen güçler, Türkiye sınırlarında bir devlet kurmanın çok zor olduğunu da biliyorlardı. Örneğin Ermeni sorununu inceleyen Fransız diplomatlardan Cambon, bu düşüncenin neredeyse imkânsız olduğunu belirtmiştir. Cambon'a göre Ermenilerin Osmanlı içerisinde dağınık bir şekilde yaşamaları büyük bir sorundu. Nitekim Amerika da Ermenilerin Türk Ermenistan'ı sınırları içerisinde azınlıkta olduğuna kanaat getirmiştir.

Bu arada çalışmalarını sürdüren Ermeni siyasi örgütlerinden Taşnaksutyun ise merkezini Transkafkasya'ya taşımıştı. Taşnaklar, Tiflis ile Kafkasya'da varlıklarını yoğunlaştırmakta; Rusça ve Ermenice gazeteler çıkarmaktaydı. Böylece Transkafkasya Ermenileri arasındaki milli duyguyu uyandırmaya çalışılıyordu. Öte yandan Rus hükümeti de Ermenilerin hareketlerini dikkatle inceliyordu.

Taşnaksutyun Partisi, Rus makamları tarafından engellenen Ermenilerin ekonomik, kültürel ve ulusal çıkarlarını savunma görevini üstlendi. Prens Galitzine'nin emriyle Ermeni Kilisesi'ne tahsis edilen mallara el konulmuştur. Bu nedenle devrimci örgütler, hükümetin Taşnaksutyun Partisi liderlerine karşı baskıcı önlemlerle karşılık verdiği Rus iktidarına karşı mücadeleyi savundular. 1905 ihtilal döneminde, Rus hükümetinin Kafkasya'daki politikası Kafkas halklarını, özellikle Azerbaycanlıları Ermenilerle karşı karşıya getirmektir. Böylece Rus hükümeti, Kafkasya'da her geçen gün daha da güçlenen devrimci hareketten kurtulmaya çalıştı. Bu da Çarlık iktidarını, devrimci hareketi bastırdıktan ve sağlamlaştırdıktan sonra Kafkasya'da Ermenilere karşı yeni bir politika uygulamaya yöneltti. Yeni genel Vali Kont Vorontsov-Dashkov, Ermenilerin Rus hükümetine sempati duymasını sağlamak için her türlü çabayı gösteriyordu. Bu amaçla, Kafkasya'nın büyük Ermeni burjuvazisine tam desteğini vermekteydi. Söz

konusu politikanın amacı ise açık ve nettir. Rusya, Türkiye ve İran'daki emperyalist hedeflerine ulaşmak için Kafkasya Ermenilerini kullanmayı amaçlamıştır. Nitekim 1914'te Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Rusya, Ermenilerin Türklere karşı savaşa girmesini istemiştir. Olası bir zaferde Ermenistan'a özerklik verileceğine dair söz verilmiştir. Fakat Ermeniler savaşın başlamasından biraz sonra Rusların asıl amaçlarını anlamışlardır. Buna göre Ruslar Ermenileri kandırıyor ve hatta “Ermenisiz bir Ermenistan” yaratmayı hedefliyordu. İşte bu andan itibaren birçok Ermeni'nin firar ettiği; birçoğunun da Türk saflarına geçtiği bildiriliyordu. 1915 senesinde Tiflis'te toplanan Taşnaksutyun kongresinde de Ruslara karşı açık bir düşmanlık gözlemleniyordu. Ermenilerle Ruslar arasındaki gerilimin 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar devam ettiği görülüyor ve böylece Kafkasya'daki durum tamamen değişiyordu.

Artık Rusya'nın emperyalist planlarını gerçekleştirmekten başka bir amacı olmadığına ve Ermenistan'a herhangi bir destek vermeyi düşünmediğine ikna olan Ermeni politikacılar, Ermeni sorununun esas merkezinin Transkafkasya Ermenistanı olduğu sonucuna vardılar. Komşu ülkelerin Kafkas halklarıyla iş birliği yapma gereğini gören Ermeniler, cesaretle bir Kafkas Ermenistanı yaratmaya ve örgütlemeye başladılar (Mehdiyev, 1933, ss. 4-7).

4.2.3. Yeni Türkistan Dergisi'nde Ermeni Meselesi

Derginin 1927'de yayınlanan 4. sayısında “Birleşen Üç” adlı başmakalede Prométhée teşkilatının oluşumundan bahsedilmektedir. Daha önce de söz ettiğimiz Türkistanlıların Prométhée'ye katılımının aktarıldığı yazıda, Ermenilerin teşkilata niçin katılmadığı anlaşılmaktadır. Kafkasya Konfederasyonu Hareketi'nin ortaya çıkmasına bakıldığında, 1918 senesinde Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya kavimlerinin buraya katıldıkları görülmektedir. Fakat 1920'de Kafkasya'nın Bolşeviklerce tamamen işgal edilmesi Kafkasya Federasyonu'nu üyelerinin faaliyetlerini Avrupa'ya taşımasına neden olmuştur. İşte bu dönemde Ermeni milliyetçileri Kafkasya Birliği'nin dışında kalmıştır. Bunun sebebi de tamamen Rus taraftarlığındandır (“Birleşen Üç”, 1927, ss. 1-4). Ermenilerin bu hareketi gayet de doğal olarak görülmektedir. Çünkü şu ana kadar gözlemlediğimiz üzere onlar, “Büyük Ermenistan” hayalleri için hep güçlü devletlere bel bağlamışlardır.

Yeni Türkistan'ın Nisan 1928'de yayınlanan 9. sayısında Mustafa Çokayoğlu, "Rusların Muhaceret Siyaseti Hakkında" isimli bir makale yayınlamıştır. Burada Rusların göç siyasetinin yalnızca Türkistan'a yönelik olmadığı, diğer bölgelere de uygulandığı belirtilmektedir.

Mustafa Çokayoğlu, Rusların siyasetlerine örnek verirken "Ermeni Meselesi"ne değinmiştir. Meselenin nasıl veya ne şekilde başladığına değinmek istemeyen Çokayoğlu, bu konunun tarihe gömülerek bir daha canlanmamasını ümit etmektedir. Rusya'nın Ermenilere "Ermeni Muhtariyeti" ile "Büyük Ermenistan" gibi vaatler verdiği ve meselenin sürekli alevlendirildiği görülüyor. Elbette ki Dünya Savaşı'nın buradaki etkisi büyüktür. Nitekim Türklerin zayıflayacağı varsayılarak Ermenilerin bir güç olarak kullanılması Ruslar için önemli bir husustur.

Çarlık Rusya tarafından Ermeni temsilcisi Doktor Zavriyef'e "Büyük Ermenistan" müjdesi verilmişti. Üstelik Keleki'nin de buraya ilhak edileceği belirtiliyordu. Zavriyef de büyük bir sevinç yaşayarak Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvolski'yi sıkça ziyaret ediyordu. İkili arasında geçen bir konuşmada Zavriyef, Rus Dışişleri Bakanı Sazanof'un konu hakkında ne düşündüğünü merak etmekteydi. Fakat büyükelçinin cevabı Rus siyasetini gözler önüne sermişti. İzvolski; "bu meseleye dair bütün konuşmalar yalnızca kuru sözlerden ibarettir" şeklinde bir söz sarf etmişti. İşte bu cümleden de anlaşılacağı gibi Rus hükümeti Ermenileri aldatıyor ve oyalıyordu. Ayrıca Anadolu'nun doğu tarafındaki topraklar işgal edilince, Ermeniler buraların onlara ait olduğunu öne sürmüşlerdir. Fakat Ruslar, Ermenilerin hiçbir zaman burada çoğunlukta olmadıklarını belirterek bunun Türk unsurlara karşı haksızlık olacağını savunmuştur.

Ermeni meselesi hakkında Rus Tarım ve Dışişleri Bakanlıkları ile Kafkasya Genel Valisi Nikola arasında geçen yazışmalardan da bahseden Çokayoğlu, Rus siyasetinin yalancılık ve hainlikle dolu olduğunu belirtmektedir. Bunun sebebi de işgal başlamadan Ermenilere vaat edilen Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis gibi vilayetler hakkındaki düşüncelerdir. Ruslar başta buraların kurulacak bir Ermeni devletine ait olduğunu belirtmişlerdir. Fakat daha sonra bölgeye Rus göçmenlerinin yerleştirilmesinin daha uygun olacağı savunulmuştur. Ermeni meselesinin de bu bakış açısıyla halledilmesi gerektiğini belirten Ruslar, böylece istediklerini elde edeceklerdir (Çokayoğlu, 1928, ss. 6-10).

Çokayoğlu'nun aktardıklarına bakıldığında Rus siyasetinin Ermenileri yüz üstü bıraktıkları görülüyor. Bazıları için bu sürpriz olarak nitelendirilebilir fakat mesele iyi incelendiğinde bizler açısından gayet doğaldır. Çünkü Rusların yıllardan beri süregelen “sıcak denizlere inme politikası”nda Doğu Anadolu işgal edilmişken buraya bir Ermeni devleti kurmak çok anlamsız olacaktır. Bunun yerine bölgeye Rusların yerleştirilmesi pek tabii ki daha mantıklı bir siyaset olarak görülmüştür.

Yeni Türkistan'ın Mayıs 1931 yılında çıkarılan 35. sayısında ise Cemal Paşa'nın öldürülmesine değinilmektedir. Mustafa Çokayoğlu tarafından yazılan “Cemal Paşa'nın Katli Münasebetiyle” adlı makalede, 1922 senesinde Tiflis'te Cemal Paşa'nın şehit edilmesi suçunun Sovyetler tarafından Ermenilerin üzerine atıldığı belirtilmiştir. Çokayoğlu, Ermenilerin elbette böyle bir cinayet işleyeceklerini bildiğini ve Talat Paşa'nın Ermeniler tarafından şehit edilmesinin hala akıllarda olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bir başka Türk devlet adamının Roma'da Ermenilerce öldürüldüğünü belirtmektedir.

Cemal Paşa ile yaptığı bir konuşmadan bahseden Mustafa Çokaoğlu, Paşa'nın Tiflis üzerinden Afganistan'a gideceğini öğrendiğinde ona dikkatli olması gerektiğini iletmıştır. “Tiflis'te Sovyet casusları sizi öldürür” şeklinde Paşa'ya bir uyarı yapan Çokayoğlu nitekim haklı çıkmıştır. Söz konusu hadise üzerine haber yapan Sovyet gazeteleri de cinayetin Ermeni Taşnaklar tarafından işlendiğini yazıyorlardı. Hatta yayılan bazı haberlerde Cemal Paşa'nın, Kemalcilerin isteği üzerine Taşnaklarca öldürüldüğü belirtiliyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Bolşevikler işledikleri suçu önce Ermeni meselesini kullanarak Taşnaklara ardından da kargaşa çıkarmak için Mustafa Kemal yanlılarına atıyorlardı. Nitekim eski Çekistlerden Evgeni Dombadze adlı bir Gürcü olayın iç yüzünü anlatarak gerçekleri açıklamıştır. Dombadze, *Çeka ve Komintern Hizmetinde* isimli kitabında Cemal Paşa'nın Moskova'dan gelen bir emirle Gürcü haydut Lobadze tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır (Çokayoğlu, 1931, ss. 8-10).

Yukarıdaki makaleden de anlaşılacağı üzere Ermeni meselesi, Ruslar tarafından Türklere karşı kullanılan etkin bir araçtır. Şüphesiz ki onlar, gerçekleştirmek istedikleri planları Ermeniler üzerinden kurgulayarak en az zararla hareket etmek gayesindedir.

Buradaki örnekte de olduğu gibi herhangi bir delil yokken suçu Taşnaklara ve hatta Kemalcilere atarak, çıkacak kargaşadan kazançlı bir şekilde çıkmayı hedeflemişlerdir.

4.2.4. Azerî Türk Dergisi'nde Ermeni Meselesi

Azerî Türk'te özellikle Ermeniler ve Bolşevikler tarafından Azerbaycan'da yapılan katliamlara değinilmiştir. Derginin 5. sayısındaki “Mart Faciası” isimli makale söz konusu olayları aktarmaktadır. Buna göre; kızıl Moskova ile Taşnaksutyun Fırkası, Lenin ile Şavmeyon ve Lalayef el ele vererek Azerbaycan'ı harabeye döndürmeye çalışmışlardır. Aktarıldığı üzere silahsız ve savunmasız olan Şimahi'nin üzerine giden Ermeni birlikleri, 4-5 günlük bir kuşatmadan sonra şehri ateşe vermiştir. Burada yaşayan halkı çocuklara kadar öldüren Ermeniler, camilere ve okullara da zarar vermişlerdir. Yaşanan hadiselerden dolayı şehirden göç etmek zorunda kalan pek çok Azerbaycanlı hayatını kaybetmiştir. Hatta ölenler arasında Abbas Sıhhat gibi önemli bir şair yer almaktaydı.

Şimahi halkının göç ettiği Bakü'de daha büyük felaketlerin yaşandığı da öğrenilmiştir. Rusya'nın merkezine hâkim olan Bolşeviklerin Gürcü ve Azerilerden destek bulamadıklarından söz edilerek çoğunlukla Ermenilerin kullanıldıkları belirtilmiştir. Ruslar ve Ermeniler arasındaki anlaşmaya göre bölgedeki faaliyetlerde Taşnaklar Bolşeviklere yardım edecek; Lenin hükümeti de “Büyük Hayıstan”ın kurulmasına destek olacaktır (Mehmedzâde, 1928, ss. 5-7).

Derginin aynı sayısında yayınlanan bir başka makale olan “Yakın Geçmişten” isimli yazıda, I. Dünya Savaşı başlamadan önce Ermeni cemaatlerinin Türkler aleyhine yaptığı propagandalardan bahsedilmektedir. Onlar Türkler tarafından mezalime uğradıklarını tüm Avrupa kamuoyuna yaymak çabası içerisindeyler.

Rusya ve Avrupa'da yaşayan Ermeniler, hep bir ağızdan “Ermenistan Ermenilerin olmalıdır” şeklinde konuşmaya başlamıştı. Savaşta gönüllü olan Ermenilerin geçtikleri Türk köylerini yağma ve talan ettikleri görülüyordu. Türk ordusunun Kafkas cephesinden çekilmesiyle beraber birleşen Türkiye ve Kafkasya Ermenilerinin amaçları Türk ve Müslüman köylerini tamamen ortadan kaldırmaktı. Örneğin demiryolu

istasyonlarında görev alan Taşnaksutyun memurları, Müslümanların silah taşıdıklarını öne sürerek onları öldürüyordu.

1917'deki Bolşevik Devrimi'yle beraber Ermeniler maskelerini atıyor ve Taşnaksutyun Fırkası ile savaştan dönen Ermeni askerler birleşiyordu. Rus ordusundan kalan silah ve mühimmata sahip olan Ermeniler, Rus askeri adıyla Türk köylerini imha etmeye başlamışlardı. Rustaf'tan Tiflis'e kadar tüm istasyonlarda Rus halkını Türkler aleyhine kışkırtan Ermeniler pek çok sayıda insanın hayatını kaybetmesinde rol almıştı. Yaşanan olaylar neticesinde yaklaşık olarak 15 bin Türk'ün hayatını kaybettiği belirtilmektedir ("Yakın Geçmişten", 1928, ss. 7-9).

4.2.5. Yaş Türkistan Dergisi'nde Ermeni Meselesi

Söz konusu başlık altında *Yaş Türkistan Dergisi* üzerine yaptığımız çeviri çalışmaları aktarılacaktır. Daha önce de değinildiği üzere derginin dili ortak bir Türkçe ile yazılmıştır. Burada derginin dili korunmaya dikkat edilerek birtakım kelimelerin yanına açıklayıcı ifadeler eklenmesi daha uygun görülmüştür. Bunun sebebi derginin ortak dil amacına katkıda bulunmaktadır. Dergide Ermeni meselesine yönelik ilk olarak paylaşacağımız makale, 39. sayıda yer alan "Türkiye'de Bir Türk Diplomatının "Ermeni Meselesi" Hakkındaki Beyanatı"dır.

"Türkiye'de

Bir Türk Diplomatının "Ermeni Meselesi" Hakkındaki Beyanatı

İstanbul'un gündelik gazetelerinden bulgan "Cumhuriyet" in 14.1.33'te çıkan sanında [sayısında] Paris'de münteşir [neşredilen] Gavroş nam Ermeni gazetesinden alınarak bir Türk diplomatının Ermeni davası hakkında tobandaki [aşağıdaki] beyanatı basılga:

"Bir sizin Ermeni davası dediğiniz şeyin aleyhindeyiz. Böyle bir dava yoktur olmasına da ihtimal yoktur. Bizce sadece Türk tabiiyetini haiz Ermeniler vardır ki muhtelif siyasi ahval ve şerait tesiriyle pasaportsuz olarak vatanlarından uzaklaşmışlardır. Bunlar vatanlarına döndükleri zaman bittabi bıraktıkları emlakla tekrar sahip olacaklar yahut bedellerini alacaklardır.

Sizin ilk büyük hatanız Lozan'a gelip bizlere tekliflerde bulunmanız olmuştur.

Türkiye bütün düşmanlarına galebe çalmıştı. Teklifler ve şartlar dinlemek için değil ancak kendi şart ve tekliflerini kabul ettirmek için Lozan'a gelmişti. Ermeni mümessillerinin Lozan'da ne dediğini hatırlar mısınız?

“Ya bize sizin toprağınızda bir ocak verirsiniz; yoksa biz de davamızı Avrupa devletlerine bırakırız.” Bunun da cevabı kısaca ve mantıki olarak şu oldu:

İstedığınız yere müracaat ediniz. “Ermeni Meselesi” hakkında “Yaş Türkistan’ın” gelecek sanında ayrıca makale basılacaktır.” (Yaş Türkistan, 1933, ss. 28-29).

Mustafa Çokayoğlu’nun “Ermeni Meselesi” başlıklı yazı dizisi ise 1933’te yayınlanan 40. sayı ile başlamıştır. Söz konusu dizinin birincisi şu şekildedir:

“Ermeni Meselesi I

Yaş Türkistan’ın Ötüken sanında [sayı] İstanbul gazetesi Cumhuriyet’ten alub yazdığımız bir Türk diplomatının “Ermeni Meselesi” hakkındaki beyanatı, bir de, “Poslednie Novosti” gazetesinin (15 Fevral sanında) “Ermeni daireleri”nin Kafkas istiklalcileri bilen yaklaşığa tebaa “kımlıdanma”sı hakkında haberi ve bunu müteakip iki büyük Ermeni siyasi liderlerinden biri bulgan Hatisov’un [Aleksandr Hatisyan] buna cevap olarak birgen (verdiği) izahatı (“Poslednie Novosti” gazetesinin 19 Fevral sanına bakılsın) bunların birisi “Ermeni Meselesi”ni dereceye kadar canlı bir hale getiredir. Bu sebepten “Yaş Türkistan” sayfelerinde biz Türkistanlıların bu meseleye karışımızı [görüş] yazıp ötmek ister idim.

Bizde Türkistan’da Ermeniler pek azdır. İnkılaba kadar onların sanı Türkistan’da yalnız bir nice on minden [bin] kine ibaret bulup, onların da kopu [çoğu] Türkistan’ın Türkmenistan kısmında yaşar idi.

Bizde Ermeni meselesi yok idi; hazır hem yok ve bula almayadır da. Bununla beraber bu mesele üstünde yazışını lazım deyip tapuvmanın sebebi bu Ermeni meselesinin onun en büyük telkin edicisi sanıladırğan Rusya’nın Türkiye’ye ve umumen Türklere karşı siyaset kararlarından biri budur. Hatta Sovyet hükümeti de Ermenilerden ve onların Türk’e karşı gazablarından (1918-1919’uncu yıllarında biznin Türkistan’da Türkistan Türklerine karşı istifade edişine urunmuşdur!.. Eski Rusya’nın muhaceretteki Ruslar şeklindeki kaldıkları (bakiyesi) ise bu “Ermeni Meselesi”nden asla göre almadıkları Türkçülüğe karşı istifade edişten hali hem vazgeçmişlerdir. Zaveran da denen bir Ermeni’nin Türkiye ve Pan Turanizm⁴ (Paris, 1930) isimli yalgancılık ve provakatörlükten ibaret kitabçasının Rus muhacirleri matbuatı tarafından kanday karşı alındığı buna açık delildir... Bu vakalar bize Türkistanlıların “Ermeni Meselesi”ne, hiçbir mahalli menfaatlerimizi katmazdan, umum Türklük bakım noktasından girişmemiz için yeterli kadar esas bula aladır. İster “Volny Gorets” [Azad Dağlı] sayfelerinde (1919-1921’inci yıllarda Tiflis’te) ister öz tarafımdan idare edilen Türkçe “Şafak” gazetesinde (1920-1921 yıllarda, Tiflis’te), ister “Gortsı Kavkaza” (Kafkas Dağları) mecmuasında (Paris, 2’nci ve 3’üncü

⁴ Bu kitabın tenkidini ve Zarevand’ın yalغانların yüzeye çıkarılışını Mehmet Emin Resulzade’nin Rusça “Pan Turanizm Hakkında” isimli risalesinde (Paris, 1930) ve benim “Dni” “Başkarmasına Mektub”umda 26 Yanvar 1930’uncu yıl 73. sanda) bakılsın.

sanları) hem de Fransızca “Orient et Occident” hakkında yazarken de men bu meseleye aynı umum Türklük noktası nazarından yanaşkan idim.

Öz içinde hiçbir türlü “Milli Mesele”ye tahmil [yükleme] itmeğen, Finlandiya Muhtariyeti’ni yavaş yavaş yok kılgan, Ukrayna’da Ukraynaca şarkı söyleşini yasak kılgan, Rusya’dan daha gob [çok] medeni bir memleket bulgan Lehistan için (Kafkasya ve Türkistan hususunda söylemede artıkçadır) “muhtariyet” sözünü işitmekte istemeyen eski imparatorluk Rusya’sı, Büyük Cihan Muharebesi başlanmadan evvel uzun zamandan beri “Türkiye çekaraları [sınırları] içinde muhtariyetli Ermenistan” projesini taşub yurgan (yürütüyor) idi.

1913’üncü yılda Rusya teşebbüsü bilen (ile) Rusya, İtalya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve İngiltere vekillerinden mürekkep (oluşan) ayırım bir komisyon vücuda getirilgen idi. Bu komisyon Rusya’nın teklif ettiği - Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilayetlerinden ibaret- “Muhtar Ermenistan” projesini kabul etmişti. Bu projeye nazaran “Muhtar Ermenistan Ülkesi” bir Hristiyan umumi vali (General gubernator (vali)) tamanidan (tarafından) idare edilmeli, Türk mahkemesinden ayırım özine mahsus bir mahkemene, Avrupa zabıtlar kumandanı polis ve jandarma teşkilatına iye (sahip) bulmalı idi. İtalya ile bulgan Trablus ve Balkan muharebeleriyle parçagan iki Türkiye beş büyük devletin tazyikine (zorlama) karşı durulmagan ve 1914’üncü yılının 8’inci Febral’ında bu projeyi kabul etmek mecburiyetinde kalıp onun astına (altına) öz imzasını koygan idi. Rusya’nın Türkiye’yi bölmek babında Garb devletleri himayesiyle kurduğu bu planının işe aşırılışığa [başarılması] yalnız aynı yılda başlayan Büyük Cihan Muharebesi mâni bulmuştur. Rusların asla Ermenilerin “milli menafi [yararlar]”ni oylamaganlığı ve “Muhtar Ermenistan” meselesinin ise mahz [sadece] Rusya’nın Türkiye hesabına taşıdığı cihangirlik emellerini örtmek için kullandığı bir ortak bulganlığı büyük muharebe esnasında yak meydana çıkmıştır. “Gortsı Kavkaza” mecmuasının 2’nci ve 3’üncü sanlarında (Fevral 1929’uncu yıl) “Tay Mirza” imzalı basılğan “Rusya’nın Ermeni Siyaseti” nam makalede men bu meseleyi, Sovyet Hükümeti tamanidan [tarafından] neş edilen burungi [eski] Rusya Hariciye Nezareti gizli vesikalarına istinaden, küçük [küçük] bir mecmua makalesine sığdırılabilecek derecede mufassal [ayrıntılı] bir surette tahlil itgen idim. Mecmuamızın hacmi bu ehemmiyetli, meraklı tafsilatını [ayrıntılı açıklamalar] bu yerde tekrar edişe müsait imes [değil]. Mesele kısıka mene şundan ibaret: Muharebe esnasında “Rusya’nın Ermeni Milleti”, Ermenilerinin “milli talepleri”ne yukarıda anılğan altı Türk vilayetinden başka bir de Kilikya’nın da ilhakı meselesiyle başlamıştır. Lakin Rus koşunları [kuvvetleri] tamanidan Erzurum ve başka bazı Anadolu vilayetlerinin işgali ile beraber Rusya’nın “Ermeni Meselesi”ne karaşı (görüşü) da butunlay [değişmek] üzeredir. Kafkas naibi bulup durgan büyük kinez (şehzade) Nikolay Nikolayeviç: Bundan son katiyen “Ermeni Meselesi”ni hatırlatılmasını emr idedir. Rus Ziraat Nazırı Krivoshein tezlikle “Türkiye Ermenistan’ı”na Rus muhacirlerinin oturtulması planını hazırlayadır. Ermeniler tarafından “Ermeni Meselesi”nin en samimi dostu deyip tanılğan ve indi indicä [halen] tanılmakda bulgan burungi Rus

Hariciye Nazırı Sazonov Kafkas Naibi'ne bildirmiştir ki, “Ermeni milletçilerinin Rus himayesi altında muhtariyetine urunuşları [çarpışmaları]... Rusya'nın devlet menfaatlerine katiyen uymayadır...” “Ermenilere (bu yerde mevzu bahis “Türkiye Ermenileri” ikenliği aşikardır) gen [geniş] muhtariyet verilmesi hususuna gelinende, şunu unutmamak gerek, ki Büyük Ermenistan'da Ermeniler hiçbir zaman köpçülük [çoğunluk] teşkil etmeyenler.” (Sazonov'un 1916'ncı yıl 28'inci İyun'da [Haziran] Kafkas Naibi'ne yazgan mektubuna bakılsın).

Hiç unutmamak gerek, ki bu adam 1914'üncü yıl başında Türkiye'nin boynuga atılğan (yüklemek) “Muhtar Ermenistan” projesini (bu hususta yukarıya bakılsın) tertip etgen Sazonov'un öz kenesidir. O zaman Sazonov da, Rusya hükümetinin bütünisi de “Rusya Efkâr-ı ammesi [kamuoyu] de” bir ağızdan “Ermenistan köpçülüğünden” bahs etmiyorlardı ve Rusya'nın “Muhtar Ermenistan” hakkındaki talebi de esaslandırılmış idi.

İndi, yukarıda atılğan [adlandırılan] ve Rusya projesi mucibince “Muhtar Ermenistan” ülkesini teşkil etmesi (kurmak) lazım gelgen altı Anadolu vilayetindeki Türk ve Ermeni ahalinin istatistik sanlarına (sayılarına) dikkat edelim. Bu rakamların şahadeti tubanda (aşağıda) geçedir:

	Türkler	Ermeniler
Erzurum vilayetinde	500.718	134.967
Van	241.000	79.998
Bitlis	254.372	131.390
Diyarbakır	328.644	79.129
Harput	650.496	69.718
Sivas	839.514	170.433

Şunu da ilave etmek gerek ki bu malumat 1898'inci yılda neşredilmiştir.⁵ Ve o zamandan Türkiye'nin Cihan Söğüşü'na katnaşuvıga [katılışına] kadar ahali sanının nisbeti, bilhassa bir yarım milyon Türk ahalinin Balkanlardan Anadolu'ga muhacereti yüzünden, Türkler faydasına özgermiştir [değişmiştir]. Rusya hükümeti bu hakikatini gob [çok] yahşı bildiği halde ona göz yumup milyonlarca Türk ahalisinin akıbetini yarım milyon çamasında (gücünde) Ermeniler kolıga tabşurmak (eline bırakmak) ister idi. Lakin Türkiye Ermenistanı'na muvakkaten [şimdilik] de bulsa bulmak Rusya'nın özüne müyesser (nasip) bulur bulmas Rusya _ başka dil bilen söyle başladı. Rusya Ziraat Nazırı'nın, Hariciye Nazırı'nın ve Kafkas Naibi'nin beyanlarından “Muhtar Ermenistan” dedikleri meselenin Ermeni milli menfaatlerini temin maksadını imes, yalgız ve yalgız Rusya'nın kendi devlet menfaatini takip ettiği apaçık görünüp duradır.

⁵ Bu istatistiki malumat Fransız Vital Cuinet'in Türkiye'de Avrupalılar tarafından tesis edilmiş “Dette Publique Ottomane” idaresi himayesi altında 1898'inci yılı neşr edilgen “Asyalı Türkiye” La Turquie d'Asie nam eserinden alınmıştır. Demek bu malumatta hata olabilirse o herhalde Türkler faydasına imestir.

Ermeni siyasi hadimleri [hizmetkar] bunu indi yahşıgan bildikleri halde onlar yine de özlerinin eski Rusya siyasetinin hayırhahlıktan [iyilik istemek] ibaret burungi hat hareketlerini devam ettirmektedirler; yani onlar hala hem Türkiye’den, burungi Rus Hariciye Nazırı Sazanov’un da şahadeti boyunca, Ermenilerinin “hiçbir zaman köpçülük teşkil etmedikleri” vilayetleri ayırıp almak hulyasındadırlar. Hatisov’un “Poslednie Novosti” gazetesinin 19’uncu Fevral sanındaki “Türkler tarafından Ermenilerin ait yerlerin kaytarılması [geri verilmesi]”ndan bahs ederken izahat mektubu buna açık bir dildir. (Devamı var)” (Çokayoğlu, 1933, ss. 17-22).

Çokayoğlu’nun 41. sayıdaki “Ermeni Meselesi II” adlı yazısı şu şekildedir:

“Ermeni Meselesi II

“1917 İnkılabı ile Ermenilerin en kudretli hamisi ve en güçlü tayanacağı (dayanağı) bulgan Rusya kolladı. Kafkasya’da Türk koşunları [kuvvetleri] peyda buldu. Brest-Litovsk Antlaşması (1918’inci yıl 3’üncü Mart) mucibince [gereğince] Sovyet Hükümeti Kars, Ardahan, Batum vilayetlerini Türkiye’ye bıraktı. Artık yeni ve daha mühim bütün bir “Maverâ-yı Kafkas” meselesi doğulup, “Müstakil Ermenistan” meselesi yıkıladır [gündemden düşmektedir]. Rusya muvakkat [geçici] hükümetin görevden düşmesinden sonra düzenlenen “Maverâ-yı Kafkas Seymi” [parlamentosu] uzun tereddütler sonunda, Türk güçleri tāsiri altında [tesiri altında] 1918’inci yıl 22’nci April’de Maverâ-yı Kafkas istiklalini ilan idedir. Lakin bir ay sonra, Maverâ-yı Kafkas üç kısma bölünedir: 26’ncı May’da Gürcistan, 28’inci May’da da Azerbaycan ve Ermenistan’ın öz istiklallerini ilan kıladırlar.

Büyük Cihan Muharebesi’nde yenilip çıkan Türkiye Maverâ-yı Kafkas’ı bura kadar da “Ermeni Meselesi” özinin [kendisinin] eski şeklinde, belki daha büyük bir dalla yeniden faaliyet sahasına çıkadır. Bir tasavvur [zihinde canlandırma] kılın: Türkiye parçalanıp, onun müstakil devlet olarak mevcudiyeti de şüphe altında kalmış idi... Ermeni ümitlerini barlakka çıkarış [teftiş] vazifesini Amerika reis-i cumhuri Wilson öz boynuga [kendi üstüne] aladır da Türkiye’nin Van, Bitlis vilayetlerinin bütününü ve Erzurum, Trabzon vilayetlerinin bir kısmını da giritererek “Müstakil Büyük Ermenistan” devletinin chegaralarını [sınırlarını] çizeder. İstanbul hem Türkiye’nin bütün Avrupa kısmı galip Antanta’nın [İtilaf Devletleri] kolunda, İzmir’e Yunanlar girmekte idi...

Ermeniler ümidinin yüzeye çıkarılması hakkında yakınlaşkan idi!

Mene şu çağda Anadolu’da Türkiye’yi son imhadan kurtarmak maksadıyla milli harekât başlanadır. Anadolu Türklerinden başka hiçbir kimse bu hareketin muvaffakiyetine inanmıyordu. “Kemalciler”in düşmanları ortak derecede güçlü bulunduğundan Ermeniler bütün dünyaya karşı gayr-i müsavi [denk olmayan] bir güçle yürütülen bu muharebenin Türkler için vahim bir surette neticeleneceğine asla şüphe kılmaganlar [duymuyorlar] idi.

Rusya tümeninden Ermenilere Rus aksü’l-inkılâpçı [inkılâp karşıtı] Ak koşunları başluğı [Beyaz Ordu Başlı] General Denikin’in özü hamilik [önderlik] kılmakta idi. Avrupa tarafında ise Maverâ-yı Kafkas Antanta Âli

Şûra [Yüksek Danışma Kurulu] Vekili olarak gelen Amerikalı Miralay Haskel Erivan'da Ermeni parlamentosunda, Ermenilere barmak içile de [sadece onlar için] olsa dikmek fikrinde bulucı yalnız Azerbaycan Türklerini imes [değil], hatta Anadolu Türklerini de kastedip, haddelerle dolu [aşırı] bir nutuk söylüyor idi. Bu nutuğun tesiri altında (altında) Ermeniler her kaday [ne olursa olsun] doğru fikir ve duygularını yogartadılar (derinleştirirler); hatta bütün dünyadaki Ermenileri toplayıp getirgen [bir araya geldiği] taktirde, Anadolu Türkleri bir yanda dursun, Azeri Türklerinden az bulunduklarını unuturlar. Ermeni cemaat hâdimleri [hizmet edenleri] “Wilson İlkeleri”nin müstakil bir devlet olarak fakat Türkiye’ye ve umumiyetle Türklere açıktan açığa düşman bir devletin daimî ve himayesi altında dinç yaşamak, inkişaf [gelişim] edebiledirgenliğine göz yumadılar. Ermeni hâdimleri bu “nikbinçe” (optimistçe) umdelerinden [ilkelerinden] cumhur reisi Wilson’un Ermenistan mandatını kabul etmek hakkındaki teklifi Amerika senato tarafından [tarafından] edildikten sonra da vazgeçmediler. Ermenistan mandatından demek, Ermenistan’ı himaye ediş vazifesinden başka devletlerde baş tartıldılar [çektiler].

Ermeniler faydasına muharebeden olda, sonra da bu kadar gob [çok] söylenen ve işlenen bu Ermeni dostları niçin Ermenistan mandatını reddettiler?.. Üstünde mülâhaza [düşünce] yürütülmesi lazım gelinen mesele mene [mana] budur. Burada isteme ve baş tartmanın manasını Türklük denizi içinde bir sıkım Ermeni’nin normal bir devlet yaşaya almasığının ve bunda bir Ermeni devletinin hayatını temin etmek için Türklerle daimî muharebede bulunmak icap edeceğinin her kim ki aşikâr bulganlığında aramak lazım geledir.

Amerika ve Avrupa Ermenistan mandatından Türkiye ve Türklerin kara gözleri hatırı için imes, bizzat “Wilson Ermenistan’ı” projesinin iske aşırılışının [uygulamaya koymak] imkânsız ikenliğinin apaçık görünüp durganlığı için baş tartıldılar idi...

1920’nci yılın 10’uncu Ağustos’unda Antanta İstanbul hükümetini Sevr Muahede namesini imzalamakka mecbur etti. Bu münasebetle Ermeniler özlerini “galip” yerinde hissettiler... Fakat aynı yılın sonunda Anadolu milli ordusu Ermenistan’a karşı Ermenistan’ın bütünle imhasıyla neticelenen seferini açmak mecburiyetinde kaldı. Ermeni hâmisi bulgan devletlerden hiçbirisi Ermenilere yardım namına parmağını da kımıllatmadı.

“Ermeni Meselesi’nin” Ermeni dost ve hâmilerinden hiçbirisi için onun öz hakkı mefhumunda [kavram] bir ehemmiyeti bulganlığı ve yalnız Türkiye aleyhtarlığı siyasetinin bir koralığına [silah] bulgan her kimine malum ve aşikâr buldu. Fransa devleti Suriye ve Kilikya ile, İngiltere Irak ve Musul ile meşgul idi. Burungi [eski] Rusya ise artık meydanda kalmagan idi; yaşadığı taktirde hem o yalnız Rus Hristiyanlarını Ermenistan’a göçürmekle meşgul bulacaktı. Ermeni cemaat hâdimleri bu açık tecrübelerini görüp anlamadılar. Onlar bu “ecnebi güçlerine suyan [dayanan]” siyasetlerini sonralar hem devam ettirdiler. Onların bu hareketleri Lozan Konferans’ı çağında (1922-1923’üncü yıllarda) yeniden sezinmekte idi. Hatta Ermeni cemaat hâdimleri öz liderleri Agaronyan şahsında, güya “Hindistan, Kafkas

ve Türkistan (!!)) Müslümanları vekillerinin, Sevr Muahede'si mucibince Türkiye'ye karşı Ermeniler hukukunu müdafaa edip çıkacakları" hakkında uydurma yapmaktan da geri durmadılar. (Bu hususta "Tan" "Le Temps" gazetesinin 26.3.1922 sanına bakılsın).

Agaronyan'ın Hindistan Müslümanları hususunda ne derecede haklı ikenliğini men bilmayman. Lakin biz Kafkaslılar, İdil Urallılar, Kırımlılar ve Türkistan'dan bizzat men aynı 1922'nci yılının 22'nci Mart'ında Sevr Muahede Namesi'nin feshi lüzumu hakkında muhtıra (memorandum) birüken [vermek] ve bu muhtıranın aslını Paris'te Fransa Hariciye Nezareti'ne Ayaz İshaki Beğ'le bizzat men alub barub tabşurgan idik [görevlendirildik]⁶

1922'nci yılının sonunda Lozan Konferans'ı toplandı. Türkler bu konferansa galip sıfatla katıldılar. "Ermeni Meselesi"nin artık meydanda yok ikenliği herkesçe malum idi. Bu meseleyi yeniden ortaya koymak, Türklerle yeniden muharebeye girişmek demek bulur idi. 1920'nci yılda, Türkiye ile muharebe halinde bulgan ve Ankara hükümet tanımağan çağında Ermenilere yardım kılmağan Avrupa'nın Türklerle indi, onların galibiyetiyle bittigen Anadolu Milli İstiklal muharebelerinden sonra, uruş [harp] başlayacağını oylamak her kanday [ne olursa olsun] sağlam duygusunu yok etmek demek bulur idi. Ermeni cemaat hâdimleri bunda anlamadılar ve hemen Türkiye'den Ermeni ahalisi bulgan vilayetlerini bütünli acratub [tamamen boşaltıp] almakna bulmasa da, hiç bulmagan da Türkiye toprağında "Ermeni Milli Ocağı" kurup birilişini eskisi gibi talep itüde ısrar kılalbirdiler [ediyorlardı]...

Bu planının işe aşırıla [geçirilmesi] almayadırganlığını ve Ermenileri Türkiye içinde Türklerle yakınlaştırmak çaresini aktarmak lüzumunu görsetmeğe urunub [göstermeye kalkmak] Karaganların parçası "Pan Türkist", hatta az kala bütün "Maverâ-yı Kafkas"ı işgal edişte Türklerin müttefikî" deyip atıldılar. "Poslednie Novosti" gazetesi 1922'nci yıl 29'uncu Dekabr sanındaki baş makalesinde "Topçubaşı ve Mustafa Çokay" beylerin İsmet Paşa ile gizli müzakeleri(?)'nden bahsetti ve asla vaki bulmagan bu "müzakereler"i "Türklerin Maverâ-yı Kafkas'a hareket, Gürcistan'ı ötüş (geçmek) ve Ermenistan'ı zapt ediş planı (?)" ile sıkı surette bağladı. Bu makalenin manası ve varmak istediği kanaati bütünley aydındır: Lozan'da Ermenistan'a karşı Pan Türklük planı hazırlanmakta...

Göresiz ki Ermeni Meselesi yine Rusların Türkiye aleyhtarlığı siyasetlerine koral [silah] haline aylanmaktadır [dönüşmek]...

Lozan Konferansı Ermenilerin Türkiye vilayetleri üstündeki taleplerini yerine yitirmesden bitti.

Bununla Ermeni Meselesi yeniden umum Kafkas meselesi içine giritilen buldu. (Bitmedi)" (Çokayoğlu, 1933, 24-29).

Çokayoğlu'nun 42. sayıdaki "Ermeni Meselesi III" adlı yazısı ise şu şekildedir:

"Ermeni Meselesi III

⁶ Agaronyan'ın beyanatı münasebetiyle yazgan tekzip namem "Orient et Occident" mecmuasının 1922'nci yılı April'inde çıkan 4'üncü sanında basılıp çıkkan idi.

Ermeni Meselesi hakkında bundan evvelki makalemi, bu meselenin Lozan Konferansı'ndan son yeniden umumi Kafkas meselesi şekline girip gittigende görüldüğünü bildirmekle bitirgen idim. Muharebe çağında Ermenilerini Ruslar aldadıbyorgan [altıyordu] idiyse, Lozan Konferansı onların Avrupa yardımına bağlağan ümidlerinin doğru imes ikenliği körsötü [göstere] bilen neticelendi. Eğer Ermenistan istiklali hakkındaki sözler ciddi bir mahiyette bulub, Ermeniler hakikaten de milli hakkında oylaganlar [düşünmek] idiyse onlar için Kafkas koalisyonuna girmek, Kafkas'ın başka halklarıyla birlikte umumi bir cepheye durmak ve onlarla birlikte öz vatanlarını her bir milli eyşnin [zevkin] en amansız ve melun [alçak] düşmanı bulgan umumi düşmandan qutqar [kurtarmak] kuraşına [mücadele] girişmekten bir gene doğru yol kalgan idi. Lakin Ermeniler özlerinin birlashgan [birleşik] Kafkas cephesine kirüvleri [girmeleri] için başka Kafkas halklarının hiçbirisinin birisinin kabul etmesi mümkün bulmagan şartlar koydular. Ermeniler Kafkaslılardan, öz kolanda bütün Kafkas'ı esir kılıp olub durgan Rusya'ya karşı imes, çıkarları içinde cüzi miktarda Ermeni halk bulgan Türkiye'ye kuraşmanı taaddüt edişini talep kıldılar.

Bundan şu çıkadır, ki bütünley [tamamen] Rusya emperyalizmi altında inlemekde bulgan şimali Kafkaslılar, Gürcüler, Azeri Türkleri -Ermenilerin milli kurtuluş hareketi kucağına almak için Türkiye'ye karşı uruş ilan etmelilerdir. Kaysı [hangi] bir bakım noktasından karasan da Ermenilerin alğan [alınan] bu vazifeleri hiçbir tenkidga [tenkide] arzimaydı [değmezdi]. Ermenilerin Türkiye vilayetlerinde hiçbir zaman kopçilik [çoğunluk] teşkil etmegenliklerinden [etmediklerinden] başlayak. Bu biznin hayalden oturganımız imes, bile “Türkçülük” şüphesi astığa [altına] alıp bulmayadırgan Fransız Vital Cuinet istatistik güvahlığıdır [tanıklığı] ve, hususuna şayan [değer] kadar, kayıttır, Ermenilerin hakkı dost deyip tanıdıkları ve Türkiye'nin ve Türklerin amansız düşmanı bulgan Rusya İmparatorluk hükümetinin de güvahlığı bunu körsetedir. (“Yaş Türkistan”)ın 40'ıncı sanığa bakılsın.) Bugünkü Rusya rejiminin Ermenilerinin de başka Kafkas halklarıyla bir derecede kınalmakta ikenliklerini [sımsıkı durmak] oylamaz [düşünmez]. Şu hâlde bütün Kafkas halkları için müşterek bulgan milli düşmana karşı girişmeyetergen Ermenilerin şimalî [Kuzey] Kafkasyalılar, Gürcü, Azerilerden bunlara hiç düşman bulmagan Türkiye'ye karşı Ermeniler narazi [hoşnutsuz] bulgan sebeple, uruş ilan etüvlerini [ettiklerini] talep kıluvlarını [etmelerini] kanday [nasıl] anlamalıdır. Meseleye Ermeniler kebi koymak [bırakmak], bütün Kafkas halklarının milli istiklal mücadelesini yokka çıkarmak ve Kafkas meselesinin üzerini de butunlay [tamamen] başka bir akımgı salub yübârmak [başka bir yöne göndermek] demektir.

Ermeni hâdimleri hiç kimsenin kabul edişi mümkün bulmagan bunday [böyle] vaziyet olup durup Kafkas halklarının (hem de biznin) milli hareketini her bir gayeyi esastan mahrum kıladırlar ve hareketini yalnız “Rus düşmanlığı” ve “Türk dostluğundan” başka bir nerse imesdir [şey değildir] deyip sanadırlar. Umumiyetle Kafkaslıları ve bizni “Türk dostluğu” bilen “karalamak” Ermeni cemaat hâdimlerinin en sevdikleri bir iştir. Kerenski'nin “Dni” gazetesinde kopincha [sık sık] makale yazub turuçı

[yazıp duran] bir Ermeni'nin bizni -Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkistan Türkleri vekilleri Mehmet Emin Bey Resulzade'ni, Ayaz Bey İshaki'ni ve meni- "Promethee" saifelerinden gördilerini Türkiye'ye karşı müdafaa edip makale yazmagamız için Türkiye hükümetinin satkın [hain] agentleri [ajanları] atagan makalesi hala hām islerimizdedir [hala da içimizdedir].

Ermeni hâdimleri özleri Kafkaslıların Rusya'ya karşı milli istiklal mücadelesine kanaşmadıkları [alakalı olmadıkları] halde Kürt istiklali yolunda Türkiye'ye karşı mücadele yürütmediğimiz ve yürütmesliğimiz için "hainlik" äybläyadırlar [suçlamak]... Bundan da uygunsuz bir "karalav" [karalama] tasvir edilebilir mi!

Fakat bazen biz Ermenilerin Kafkas cephesine girmek fikrinde ikenliklerini işitmez. Bazı bir Ermeni hâdimlerinin bu yılın başında Paris'teki "Kafkas'ni Tedkik [İnceleme] Klubu"nde, güya, "Ermeniler arasında Rusya'ya ümit bağlayıcı hiçbir siyasi bir grup bulmaganlığı" bütün Ermeniler, äynıksä [bilhassa] Daşnakların indi "Kafkas vatanperveri" bulup Kafkas halklarıyla birlikte Kafkas'ın Rusya'dan kutkarılması [kurtarılması] yolunda küräşuna [mücadele] hazır ikenlikleri hakkında söylenen beyanatı Kafkas istiklali dostlarının ve düşmanlarının da nazar-ı dikkatini üzerine tartkan idi [çektı]. Bu beyanatga biz şüphe ile karagan [baktık] ve Agaronyan, Hatisyan gibi büyük Daşnaklar tamanidan söylenen bunday beyanatların Kafkaslılar arasına bir ihtilaf salmak maksadıylı kılınan manevradan ibaret bulacağını tahmin itken idik. Bizi, Ermeni hâdimlerinin son derece samimi ikenliklerini, hakkında da onların münasebetlerinde Rusya'ya göre menfi [olumsuz] ve Türkiye'ye göre müsbet [olumlu] bir surette büyük bir ozgarış [değişim] hasıl bulganlığına inandırıp ____ Gürcüler ve şimali Kafkaslılarda buldu. Bu adamlar bizni, Ermenilerin milli siyasetlerindeki bu ozgarışın indige [şimdiye] kadar bilinmey kalganlığının aybi [hatası] hususen [özellikle] Azerbaycan Müsavatçıların siyasetlerinde ikenliğine inandırmakka da urundılar idi [çalışmışlardı]. Lakin "Poslednie Novosti" gazetesinde Agaronyan ve Hatisyan'ın bu beyanatı hakkında haber yazılır yazılmas Hatisyan derhal Ruslarga Ermenilerinin Rusya'ya karşı çukur [derin] sempatisi var ikenliğine inandırmakka ve Ermeni milli programının baş maddesinin -Türkiye'den Ermenilerle meskûn vilayetlerin ayırıp alınmasından- ibaret ikenliğini bir daha açıkçasına tekit [yinelemek] itmekke aşıktı. Mart ayında Paris'te toplanan "Daşnak" Fırkası kongresi Ermenilerin Rusya taraftarı ikenliklerini tekid idedirgen bir karar çıkarmıştır. Fakat, Ermenilerin milli siyasi ahval-i ruhiyesini belgelemek için hammadan [herkesten] da mühim materyal olarak Hondkaryan denen bir Ermeni'nin Kerenski mecmuası "Dni"de (23'üncü April'de çıkan 171'inci sahife bakılsın) yazgan Ermeniler ve "Promethee" başlıklı makalesi sanalmalıdır. Bizge Ermenilerin Rusya ve Türkiye'ye karşı vaziyetlerinin özgerdiği [değiştığı] hakkındaki fikrinin esassız ikenliğin körsetedirgen kuvvetli delil birgeni [verdiği] için Hondkaryan'dan minnetdar buluş gerek. Hondkaryan Efendi "Ayrenik" [Hairenik], "Nur-Avr", "Araç", "Osaber", denen Daşnak gazetelerine esaslanup Ermenilerin "Birleşgen Ermenistan" için kuraşdan ibaret burungi vaziyetlerinde kalacaklarını tekid itedir. Bu "Birleşgen Ermenistan"dan maksad -Kafkas Ermenistan'ıyla Ermeni

ahalisini havi [içine alan] Türkiye vilayetlerinden mürekkeb ve onu yaratıcılarının fikrince bir muhtariyetli kısım halinde Rusya'ya girişi lazım bulgan haman “Büyük Ermenistan”ın öz genesidir.

“Dni” mecmuasından men, Hondkaryan'ın atadığı en nüfuslu Ermeni gazetesi “Ayrenik'nin, Ermenilerinin Kafkas istiklaliyetine ve Rusya'ya karaşları hakkında güvahlık birüçü sözlerini getiremen: “Kafkaslı komşularımızın ve Rusların da ister umumiyetle Ermenilerinin, ister “Daşnak Sutyun” Fırkası'nın Kafkas istiklaliyeti hakkındaki karaşlarını özgettiklerini oylaşları [düşünmeleri] yersizdir... “Biz öz hayatımızı saklav [korumak] kalabilmek için yardıma gob muhtaç olduğumuz Rusya'ya eskide bulganı gibi indi de Ermeni halkının dostu deyüp karaymız [bakmaktayız].

İndi bir kere “Osaber gazetesini tinglanız [dinleyiniz]: “Eğer bütün dünya memleketleri Ermeni meselesinin haline taraftar bulup da yalgız Rusya ona karşı bulsa biznin melesemiz hal itilgan bulmayıdır ve tersince, bütün dünya karşı bulup da yalgız Rusya taraftar bulsa o zaman biznin meselemiz muhakkak surette hal itilgen bulur.” (Dni'nin 171'inci sanı)

Bu iki büyük Daşnak resmî gazetesinin sözleri Ermenilerinin hiçbir zaman Kafkasya'nın Rusya'dan kurtuluy yolundaki umumi Kafkas cephesine girmeyedirgenliklerin apaçık körsetmekdedir. Ermenilerin Kafkasya istiklali yolunda kuraşuçı mücahidler katarında [saflarında] duruları da Azerbaycan Müsavatçıları mâni imes; bizzat Ermeni Daşnaklarının Rus'ga dostluk Türk'ke düşmanlık siyaseti onların bütün Kafkasya'nı Rus emperyalizminden kutkarmak yolunda kuraşuçılar birle ber [beraber] cephede buluga yol birmeyedir. Daşnakların bu siyaseti Ermeni meselesini öz tabii mecrasında -yalgız Kafkasya'da Rus hakimiyetine karşı kuraş bilengen irişiyle [çabalamak] biledirgen umumi Kafkas istiklaliyetinden ayırıp taşlamaktadır” (Çokayoğlu, 1933, ss. 17-22).

Yukarıda aktarılan makalelere bakıldığında Mustafa Çokayoğlu'nun Ermeni meselesine dair genel olarak bilgiler verdiği görülmektedir. Burada gerek kendi yaşadıklarını iletmiş gerekse konu hakkındaki kaynakları tarayarak okura aktarmıştır. Çokayoğlu, Rusların kendi çıkarlarına yönelik bir Ermeni devleti kurma çabasını ve buna yönelik faaliyetleri detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Söz konusu yazılar Türkiye Cumhuriyeti'nin ve tüm Türklerin Ermeni meselesindeki propagandasına dair bir katkı sağlamak için yazılmıştır. Bilhassa Paris'te yayınlanması bizce Türkiye açısından çok değerlidir. Ermeni meselesine yönelik bu tarz yazıların artması Ermeniler tarafından yapılan kara propagandaların önüne geçilmesi bakımından mühimdir.

SONUÇ

Bağımsızlık hedefindeki Türkistanlıların, Ruslar haricindeki en büyük sorunlarından birinin Ermeniler olduğu anlaşılmaktadır. Güçlü devletlerin desteğiyle “Büyük Ermenistan” hayalini kuran Ermenilerin özellikle Ruslar tarafından kullanıldıkları açıkça bellidir. Oluşturdukları siyasi örgütlerle çeşitli propagandalara girişen Ermeniler, Türkiye tarafından kendilerine soykırım uygulandığını öne sürerek intikam alma çabasına girmişlerdir. Bundan ötürü Türkistan ve Azerbaycan gibi bölgelerde yaşayan Türk ve Müslüman kesime büyük bir düşmanlık beslemişlerdir. Nitekim buralardaki Rus işgali faaliyetlerinde savunmasız kimselere yapılan zulüm bunun en önemli göstergesidir. Yapılan zulüm ve baskılardan dolayı ortaya çıkan Basmacı Hareketi, Bolşevikler ile Ermenilere birçok kayıp verdirmiştir.

Bolşevik Rusya’nın Ermenilerle beraber hareket etmesinden sonra bölgeden Türkiye ve Avrupa’ya doğru önemli göç hareketleri görülmüştür. Türkistan’ın bağımsızlığını duyurmak isteyen aydınların çeşitli dergiler kurarak milli bilinci sağlama çabası söz konusudur. Etkisi günden güne artan dergiler için 1925 senesinde imzalanan Sovyetler Birliği-Türkiye Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması’ndan sonra durum tersine dönmüştür. İki ülkenin yakınlaşmasıyla beraber Türkiye’de faaliyetini sürdüren Türkistan dergileri zararlı görülerek birer birer kapatılmıştır. Her ne olursa olsun böyle bir yaklaşımın kabul edilmesi bizce mümkün değildir. Kafkasya ve Türkistan bölgelerinde adeta bir kurtuluş savaşı yürüten halkın, öz kardeşleri Türkiye Cumhuriyeti tarafından koşulsuz ve şartsız bir biçimde desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca Türkistanlı aydınların buna karşın Türkiye aleyhinde herhangi bir beyanatı da yoktur. Türkistanlıların Türkiye’ye bu denli bağlı olmasının esas nedeni bizce Türkçülük akımıdır. Belki açık açık ifade etmeseler bile bir gün Türkiye Cumhuriyeti’yle birleşmek her zaman onların akıllarında yer etmiştir. Tabii ki burada siyasi bir birleşme olmasa dahi kültürel bir Turancılıktan söz etmek mümkündür.

İncelediğimiz dergilerde “Ermeni Meselesi”yle alakalı en çok makale yazan kişilerden biri Mustafa Çokayoğlu’dur. 1918’deki Hokand hadiselerinden sonra ülkesinden göç ederek Gürcistan, Türkiye ve Fransa’da faaliyetlerini sürdüren Çokayoğlu’nun bu kadar çok yazı kaleme almasının sebebi şüphesiz ki Ermeni meselesinden en çok etkilenen

kişilerden biri olmasıdır. Nitekim onun makaleleri incelendiğinde konu hakkında geniş bilgiler verdiği görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'ne yüksek bir bağlılık gösteren Mustafa Çokayoğlu, Mehmet Emin Resulzade ve Ayaz İshaki'yle beraber Türkiye Hükümeti'nin “satılmış ajanları” olarak nitelendirilse dahi Türkiye aleyhine herhangi bir yazı yazmamıştır.

Hariçteki Türkistanlıların Ermeni meselesine dair bu kadar çok makale yazmasının başlıca sebeplerinden biri de Ermeni propagandalarına karşı hamle yapmaktır. Onlara göre, yalanlarla dolu olan Ermeni savları ancak bu şekilde çürütülebilecektir. Söz konusu yazıların Türkiye ve özellikle Avrupa'da yayınlanması, uluslararası kamuoyuna ulaşmak açısından da gayet mühimdir. Bizce bu şekilde bir karşı propagandanın yapılmış olması, mesele hakkında genel görüşün tamamen Ermeniler lehine olmasını engellemiştir.

Genel olarak bakıldığında birçok kişi Ermeni meselesini, Osmanlı tarafından uygulanan tehcir ve bunun sonucunda ortaya çıktığı iddia edilen “Ermeni Soykırımı” olarak tanımlamaktadır. Ayrıca ülkemizdeki birtakım kişilerin bu iddiaları kabul etmesi meselenin yeteri kadar bilinmediğini kanıtlamaktadır. Ermeni meselesi, Anadolu haricinde Kafkasya, Azerbaycan ve Türkistan gibi bölgelerde şiddetli bir biçimde etkisini göstermiştir. Bu bakımdan ileride yapılacak olan çalışmalar ve tartışmalarda bu noktaya dikkat edilmesi gereklidir. Hatta Ermenilerin Kafkasya, Azerbaycan ve Türkistan'daki faaliyetleri “soykırım” olarak adlandırılabilir. Bunun sebebi yapılan katliamlardan sonra bölgedeki Türk nüfusunun önemli ölçüde azalmasıdır. Ayrıca yeni doğan çocukların hasta ve sakat doğması da buna delil olarak gösterilebilir.

Nitekim görüldüğü üzere genelde ayrı ayrı olarak değerlendirilen Basmacı Hareketi ve Ermeni meselesinin esasen bir bütün olduğu anlaşılmaktadır. Sebep-sonuç ilişkisinde incelendiği vakit, bu net olarak görülmektedir. Çünkü Ermenilerin Türklere yaptığı katliamlar, halkta daha fazla bir hırs uyandırarak Basmacı Hareketi'ne olan katılımı artırmıştır. Ayrıca ele alınan başlıklardaki olayların birbirlerini ciddi şekilde etkiledikleri görülmektedir. Öncelikle 1917 Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş, daha sonra da Hokand Muhtariyeti yıkılmıştır. Burada ve daha sonra çeşitli bölgelerde yaşanan Ermeni katliamlarıyla beraber bir Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır. Ardından göç eden Türkistanlı aydınların aracılığıyla Ermeni meselesi Avrupa kamuoyuna yayılmıştır.

Türkistan'daki halkın intikam alma isteği ise Basmacı Hareketi'ne farklı bir boyut kazandırmıştır. Bakıldığında bu boyutun hem olumlu hem de olumsuz tarafları vardır. Her ne kadar yaşanan katliamlar olumsuz olsa da yaşananlardan sonra Basmacı Hareketi'ne olan katılımın artması ve isyanın geniş bölgelere yayılması olumlu olarak değerlendirilebilir. Fakat olumsuz tarafı da zaten güçlü olan Bolşeviklerin, Ermeni desteğini iyice artırmasıdır. Öte yandan çeşitli zulümlere maruz kalan halktaki kırgınlık ve bitkinlik, Basmacı Hareketi için negatif bir etki yaratmıştır.

İncelenen dergilerde dikkat çekici nokta, Basmacı Hareketi'yle alakalı genel olarak *Yeni Kafkasya*, *Yeni Türkistan* ve *Yaş Türkistan* dergilerinde makalelerin yer almasıdır. Buna karşın *Prométhée* ve *Azerî Türk*'te harekete dair pek bilgiye rastlanmaması şaşırtıcı bir durumdur.

Çalışmadaki literatüre göz atıldığında ülkemizde Türkistan'daki Ermeni meselesine yönelik kaynakların yeterli olmaması dikkat çekicidir. Bu da kamuoyunun konu hakkındaki detaylı bilgilere ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Bu hususta Marco Buttino, S. Frederick Starr, Şuhrat Salamov (Shuhrat Barlas) ve Aleksandr Şaydatoviç Kadirbaev'in eserlerinin Türkçeye çevrilmesi ileride yapılacak çalışmalar için faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Açık, F. (2006). Yaş Türkistan Dergisi'nde Dil Meseleleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (22), 23-38.
- Ağır, O. (2019). Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), 325-342.
- Akçura, Y. (2016). *Üç Tarz-ı Siyaset*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y. (2018a). *Yeni Kafkasya 1923-1924*. İstanbul: TEAS Press.
- Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y. (2018b). *Yeni Kafkasya 1924-1925*. İstanbul: TEAS Press.
- Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y. (2018c). *Yeni Kafkasya 1925-1926*. İstanbul: TEAS Press.
- Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y. (2018d). *Yeni Kafkasya 1926-1927*. İstanbul: TEAS Press.
- Aksoy, T. (2013). *Azeri Türk Mecmuası Üzerine Bir İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, Giresun.
- Akyol, T. (1993). Cedîdcilik. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, 211-213, 7 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/cedidcilik> adresinden erişildi.
- Andican A. (2020). *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Arslangilay, A.S. (2018). Tahir Çağatay'ın Eğitim ve Öğretime Dair Görüşleri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırma Merkezi Dergisi*, 8 (14), 537-554.
- Aydemir, Ş.S. (1972). *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Cilt 3*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Babacan, H. (2002). Enver Paşa. *Türkler Ansiklopedisi* (c. 13, ss. 263-273). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bademci, A. (2019). *Basmacı Arşiv Belgelerine Göre Türkistan'da Enver Paşa*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Bademci, A. (2019). *Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Birleşen Üç. (1927). *Yeni Türkistan Dergisi*, (4), 1-4.
- Buttino, M. (2003). *La Rivoluzione Capovolta: L'Asia Centrale Tra Il Crollo Dell'impero Zarista E La Formazione Dell'urss*. Napoli: L'ancora Del Mediterraneo.
- Can A. (2005). *Yeni Kafkasya Mecmuası (İnceleme ve Edebiyatla İlgili Metinler)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Can, A. (2007). “Yeni Kafkasya” Mecmuası. *Bilig*, (41), 109-122.
- Canay. (1930). Basmaçılık Togrısında. *Yaş Türkistan*, (3-4), 5-9.
- Canay. (1937). Cüneyd Han. *Yaş Türkistan Dergisi*, (92-93), 14-20.
- Carr, E. H. (1989). *Bolşevik Devrimi 1917-1923, Cilt 1*. (O. Suda, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları. (1950).
- Castagne, J. (2015). *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi* (M.R. Uzmen, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Celasun, C. (2015). *Türkistanlı Aydınlarından Abdulvahap İshakoğlu Oktay (1904-1968): Hayatı ve Eserleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Copeaux, É. (1993). Le mouvement “Prométhéen”. *CEMOTI*, (16), 9-46.
- Çelebi, E. (2000). *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çelebi, E. (2004). Rusya ve Ermeni Meselesi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (150), 39-47.

- Çelebi, E. (2018). *Türkistan Millî Mücadelesi: Yaş Türkistan Dergisine Göre*. İstanbul: Hiperyayın.
- Çınar, O. (2010). *Muhaceretteki Türkistanlıların Gözünden Orta Asya ve Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Çokaoğlu, M. (Ocak 1930). La question d'un Etat Touranien. *Prométhée*, (38), 9-14.
- Çokayoğlu, M. (1927). Cemal Paşa'nın Katli Münasebetiyle Moskova Cinayetlerinin İç Yüzü. *Yeni Türkistan Dergisi*, (35), 8-10.
- Çokayoğlu, M. (1927). Rusların Muhaceret Siyaseti Hakkında. *Yeni Türkistan Dergisi*, (9), 6-10.
- Çokayoğlu, M. (1927). Türkistan'da Siyasi İntibalar. *Yeni Türkistan Dergisi*, (2-3), 6-7.
- Çokayoğlu, M. (1930). Türkistan Lenincilerine Cevab. *Yaş Türkistan*, (5-6), 5-16.
- Çokayoğlu, M. (1932). Bir "İlmi" Yalganga Karşı II (Hokand Muhtariyeti'nin 14'üncü Yıl Dönümü Münasebetiyle). *Yaş Türkistan Dergisi*, (26), 5-16.
- Çokayoğlu, M. (1933). Ermeni Meselesi I. *Yaş Türkistan*, (40), 17-22.
- Çokayoğlu, M. (1933). Ermeni Meselesi II. *Yaş Türkistan*, (41), 24-29.
- Çokayoğlu, M. (1933). Ermeni Meselesi III. *Yaş Türkistan*, (42), 17-22.
- Dad Huvah, S. (1928). Şarki Buhara'da Basmacılık Hareketleri Tarihinden. *Yeni Türkistan Dergisi*, (13), 15-17.
- Donuk, A. (1992). Basmacı Hareketi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 107-108, 5 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/basmaci-hareketi> adresinden erişildi.
- Duran, T. (Ed.). (2005). *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*. İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
- Emel Kırım Vakfı. (t.y.). 2 Ağustos 2021 tarihinde <https://emelvakfi.org/emel-dergisi-hakkinda/> adresinden erişildi.
- Enver Paşa'nın Şehadeti (Burungi Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle). (1931). *Yaş Türkistan*, (16), 28-37.

- Enver Paşa'nın Şehadeti. (1931). *Yeni Türkistan Dergisi*, (32), 3-9.
- Evcı, T. (2006). *Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Fendoğlu, H.T. (1992). Osmanlı Politik Hayatında Enver Paşa'nın Rolü. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (5), 57-77.
- Gencer, A.İ. (1991). Ayastefanos Antlaşması. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4, 225, 21 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayastefanos-antlasmasi> adresinden erişildi.
- Gencer, A.İ. (1991). Berlin Antlaşması. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 516-517, 21 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayastefanos-antlasmasi> adresinden erişildi.
- Gençer, G.O. (2018). Muhaceretteki Türkistanlıların Bağımsızlık Yolunda Çıkardıkları Gazete ve Dergiler. Y. Yeşil ve S. Yıldırım (Ed.). 3. Cilt *Türkoloji-Filoloji* (736-749). Ankara: Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları.
- Gorkiy, M., Molotov, V., Vorosilov, K., Kirov, S., Jdanov, A. ve Stalin, J. (2004). *1917 Sovyet Devrimi* (Ö. Koşar, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Gök, S. (2012). Türkistan Mücadelesi ve Basmacılar. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2 (1), 75-77.
- Gökgöz, S.S (2008). Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında Türk İnkılâbı: Yeni Kafkasya ve Resulzâde Mehmed Emin. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 7-46.
- Gutliyev, G. (2017). *Türkmenistan'da Basmacı (Milli Direniş) Hareketi ve Cüneyd Han*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Gümüş M. (2015). Türkistan'da "Vatan Müdafacıları": Korbaşlar Hareketi ve Enver Paşa. *Tarih Okulu Dergisi*, (24), 649-682.
- Gündoğdu, A. (2018). Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci. Y. Koç ve M. Cengiz (Ed.). *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* (ss. 21-36). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

- Gündüz, A. (2005). 1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 1-12.
- Güngör, E. (2020). *1917 Rus Devrimi'nin Türk Basınına Yansıması*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Gürsoy, S. (2015). *1917 Ekim Devrimi'nin Türkiye'deki İşçi Örgütlenmeleri ve İşçi Hareketlerine Etkisi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Yalova.
- Hanioğlu, M.Ş. (1995). Enver Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11, 261-264, 16 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/enver-pasa> adresinden erişildi.
- Hanioğlu, M.Ş. (2012). Türkçülük. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41, 551-554, 16 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkculuk> adresinden erişildi.
- Hayit, B. (1997). *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Helvayiyen, E. (2020). 1936 Sovyetler Birliği Anayasası-Çeviri. 19 Mart 2021 tarihinde https://www.academia.edu/43544488/1936_Sovyetler_Birliği_Anayasası_Çeviri adresinden erişildi.
- Hıdıraliyev, D. (2001). *Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.
- İlishev, I.G. (2002). Sovyetler Birliği'nden Sonra Başkurdistan ve Rusya. *Türkler Ansiklopedisi* (c. 20, ss. 64-72). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İdil, A. (2013). *Enver Paşa'nın Son Savaşı*. İstanbul: Kitabevi.
- Kadırbaev, A.Ş. (2013). Armyanskaya Diaspora i Dashnaktsutyun v Turkestane. 1917-1921 Godı. *Vostochny Arhiv*, 2 (28), 32-39.
- Kara, A. (2002). Hokand Cumhuriyeti. *Türkler Ansiklopedisi* (c. 18, ss. 783-795). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kara, İ. (2011). *Enver Paşa: Basmacılar İsyanı*. İstanbul: Yediveren Yayınları.
- Kemçiligimizni Bitirmek Galibiyet Yolıga Tüşmek Dimekdir. (1933). *Yaş Türkistan*, (40), 2-8.

- Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18, 15 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/hokand-hanligi> adresinden erişildi.
- Köseoğlu, T. (2014). *Sovyetler'in Türkistan'ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Köseoğlu, T. (2018). Türkistan Milli-Siyasi Hareket Tarihi'nde İlk Adım: Türkistan (Hokand) Muhtariyeti (1917-1918). Y. Koç ve M. Cengiz (Ed.). *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* (ss. 133-145). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Kurat, A.N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurban, İ. (1997). Basmacılar. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 125-137.
- Kydyralieva, S. (2015). *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi (1916–1924)*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Maksütov, B. (2018). *Türkistan'da Büyük İsyan 1916*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Mehdiyev, G.Ç. (2018). Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden Önce ve Sonra Burada Yaşayan Türk-Müslüman Ahalinin Akıbeti. Y. Koç ve M. Cengiz (Ed.). *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* (ss. 133-145). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Mehdiyev, M. Y. (Mart 1933). La Question Arménienne. *Prométhée*, (76), 4-7.
- Mehmedzâde M. B. (1928). Mart Faciası. *Azerî Türk*, (5), 5-7.
- Mustafayev, B. (2012). Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905–1920). *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (1), 533-561.
- Özcan, A. (2001). İslâmcılık. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 23, 62-65, 9 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/islamcilik#2-ikinci-mesrutiyet> adresinden erişildi.
- Özdemir, B. (2020). 19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9 (1), 1-12.

- Salamov, Ş. (Barlas, S.). (2015). *Turkestan i Yujniy Kavkaz: XIX-XX vv. Daşnaki ot Ferganı do Karabaha*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Saray, M. (2002). Rusya'nın Türkistan'da Yayılması. *Türkler Ansiklopedisi* (c. 18, ss. 561-576). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Starr, S. F., Beshimov, B., Bobokulov, I. I., ve Shozimov, P. (Ed.). (2011). *Ferghana Valley: The Heart of Central Asia*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Şahin, E. (2010). Bolşevik Hükümeti'nin Ermeni Siyaseti ve "Türk Ermenistanı" Meselesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (5), 29-45.
- Şahin, İ. (2018). *Promete Hareketi Çerçevesinde SSCB'nin Türkistan İle İlişkileri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Şeşen, R. (1992). Buhara. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, 363-367, 13 Mart 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhara> adresinden erişildi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). 5 Nisan 2021 tarihinde https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/1915_Olaylari/belge/2600belge/010.doc adresinden erişildi.
- T.C. Kültür Bakanlığı (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. (2. bs) (A.B. Ercilasun, Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tevekkül, A. (1928). Basmacılık. *Yeni Türkistan Dergisi*, (9), 11-17.
- Timuroğlu. (1932). Türkistan'da İnkılap Devri II. *Yaş Türkistan Dergisi*, (28), 9-14.
- Togan, Z.V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Cilt 1. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toker, M. (2004). İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 31-45.
- Tuncer, T. (2017). Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkarılması Süreci. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17 (2), 51-76.
- Turkestan Massacres. (11 Mart 1918). *Oamaru Mail*. 44 (13394), 4.

Türk Lehçeleri Sözlükleri. (t.y.). 1 Mart 2021 tarihinde <https://turklehceleri.org/tr/sözlük> adresinden erişildi.

Türkdoğan, B. (2006). *Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Türkistan’da Kuzgalış Hareketi. (1932). *Yaş Türkistan Dergisi*, (27), 26-30.

Türkiye’de Bir Türk Diplomatın “Ermeni Meselesi” Hakkındaki Beyanatı. (1933). *Yaş Türkistan*, (39), 28-29.

Türkmen. (1927). Özbek Dilinde Moskof Rezaletleri. *Yeni Türkistan Dergisi*, (4), 4-8.

Ulusoy, B. (2001). Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarından Biri Olan Azeri Türk Dergisi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (11), 223-233.

Uzunel, N. (2012). *Avrupa Muhaceretindeki Türkistan Basını: Milli Türkistan Dergisi (1942-1975)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Yakın Geçmişten. (1928). *Azerî Türk*. (5), 7-9.

Yamauchi, M. (1995). *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Yaş Türkistan Yönetimi. (1929). Biznin Yol. *Yaş Türkistan*, (1), 1-2.

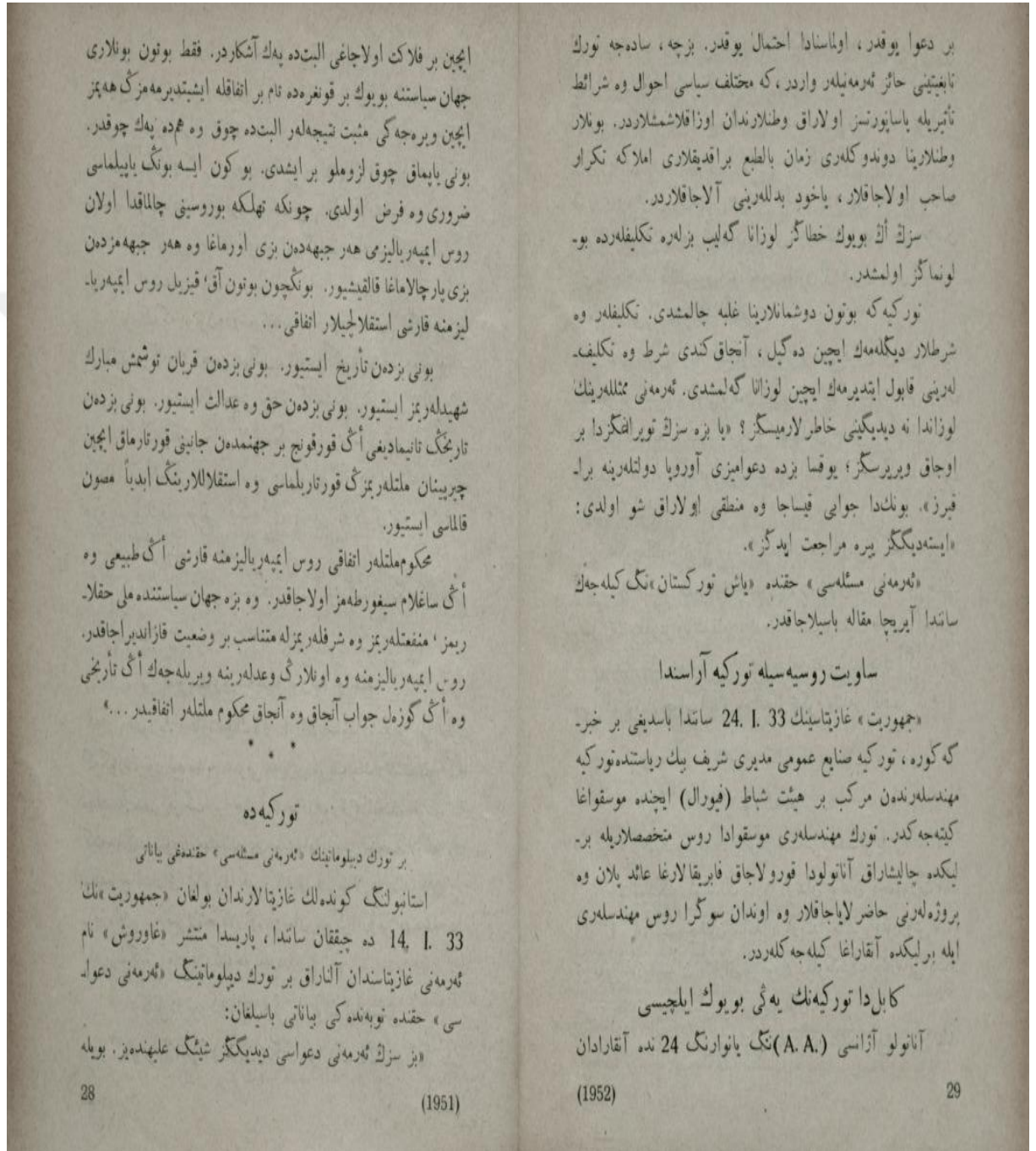
Yıldırım, S. ve Egamberdiyev, M. (2021). Türkistan’ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar. *BELLETEREN*, 85 (302), 227-278.

Yorulmaz, O. (2016). Alaş Orda Hareketi. *Belleter*, 80 (289), 939-976.

Zenkovsky, S.A. (1983). *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık* (İ. Kantemir, Çev.). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

EKLER

EK 1. Türkiye’de Bir Türk Diplomatın “Ermeni Meselesi” Hakkındaki Beyanâtı



Türkiye’de Bir Türk Diplomatın “Ermeni Meselesi” Hakkındaki Beyanâtı. (1933), *Yaş Türkistan*, (39), 28-29.

EK 4. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi I

ایدی. لاکن «تورکیه» ٲرمره نستانى ٲه موقادٲه بولسا ٲه بولماق روسیه نك اوزى ٲه ميسر بولور بولماس روسیه بوتونلاى باشقا تىل بله ن سويلى باشلادی. روسیه زراعت ناظرى نك، خارجه ناظرى نك وه قافقاس ناٲى نك پانانلاردان «مختار ٲرمره نستان» دېدېكله رى مسئله نك ٲرمره نى مىلى منفعلارنى تامين مقصدىنى ايمس، بلکه بالغو وه بالغو روسیه نك کدى «دولت منافعى» نى تعقيب ايتديكى آب-آجىق کورونوب تورادر...

ٲرمره نى سياسى خادملارى بونى ايندى باخشى غه بىلدېكله رى حالدا اونلار يه نه ده اوزلر نك ابسكى روسیه سياستېه خير-خواهلقدان عبارت بورونفو خط حرکله رنى دوام ايتدېمه کده. درلر؛ يعنى اونلار هه لى هم تورکيه دن، بورونفو روس خارجه ناظرى سازونوفک ده شهادتى بونچا، ٲرمره نلر نك «هېچ بر زمان کويچى نك تشکىل ايتمه دېكله رى» ولايتلر نى آيرىب آلاق خىلا. سندازلار. خايسوفک «بوسله دنپه نوووسنى» غازى نى سىنگ 19 نچى فيورال ساتداغى «تورکلر طرفدان ٲرمره نلر ٲه عائد بير-لر نك قابىلار بولماسى» ندان بحث ايتدېر کىل ايتاحات مکتوبى بوگا آجىق بر دىلدلر. (دولتى باز)

چوناي زىلوفى

تورک غازى تياچىلغى (*)

IX.

اونکىل عصر نك اوچنچى ربع ده جوغرافى ساحه سىنى شرقه نامان کيکه تىزىب باکوغاچا ايلدىر آنا آلمان تورک غازى تياچىلغى معنه شو چاغدان باشلاپ سياسى وه اجتماعى جهتلر ده ن بربرى ٲه اوخشا. ماغان ابكى تورلو محيط ايتده، يه نك آغىر شرائط آستدا، يوکمه. ليشکه طرف يوز تونمشدى. بو ابكى محيط نك برى عثمانلى ايمپه راء

(*) «باش تورکستان» نك 28، 30، 31، 32، 33، 34، 35 وه 37 نچى سانلاردان دوام

22

(1985)

(بو خصوصدا يوقارىغا باقىلسىن) تىزىب ايتکىل سازونوفک اوزگىل سىدر. او زمان سازونوفده، روسیه حکومى نك بوتونىسى ده، «رو-سيه افکار عامه سى» ده بر آغزدان «ٲرمره نى کويچىلغى» ندىل بحث ايتلرلردى وه روسیه نك «مختار ٲرمره نستان» حقداغى طلبى ده بوگا اساسلا تىر بولمش ايدى.

ايندى، يوقارىدا آتالغان وه روسیه پروژەسى مويچىلغى «مختار ٲرمره نستان» اولکە سىنى تشکىل ايتمه سى لازم کيکلگىل آتلى آنادولو ولايتده کى تورک وه ٲرمره نى اهلانلک ايتانيسى نك سانلارغا بر دقت ايتېلک. بو رقملاز نك شهادتى توبه نده کيچىلر:

تورکلر:	ٲرمره نلر:
500.718	134.967
241.000	79.998
254.372	131.390
328.644	79.129
650.496	69.718
839.514	170.433

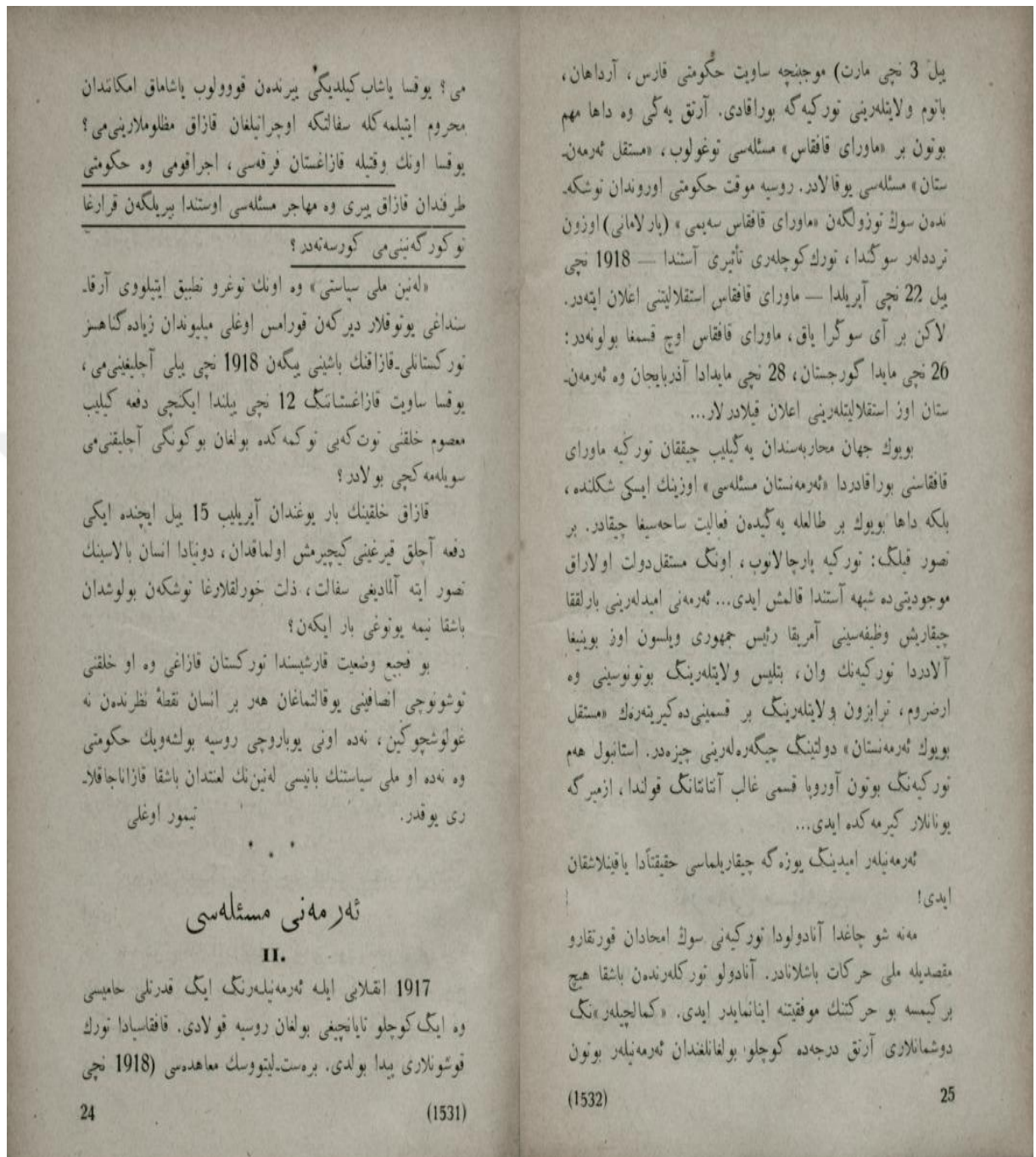
شونى ده علاوه ايتمه نك کيرەك، که بو معلومات 1898 نچى يىلدا نشر ايتلمشدى (*) وه او زماندان تورکيه نك جهان سوغوشىغا قاتناشوبىغا قادار اهالى سانى نك نىسبى، بالخاصه بر ياريم ميليون تورک اهلانلک بالقانلاردان آنادولوغا مهاجر نى يوزنده ن، تورکلر فائده سيکه اوزگرمشدر. روسیه حکومى «بو حقيقتى کوب باخشى يلدېكى حالدا اوگا کوز يوموب ميليونلارچا تورک اهلانيسى نك عاقبتىنى ياريم ميليون چاماسندا ٲرمره نلر قولغا تابشورماق ايتسر

(*) بو استانيسى نك معلومات فرانسى وىتال کيٲه (Vital Cuinet) نك تورکيه ده آوروپايلار تامانيدان تاسيس ايتلمش «Dette Publique Ottomane» اداره سى چاپه سى آستدا 1898 نچى يىلى نشر ايتلگىل «آسبالى تورکيه»، «La Turquie» نام اترنمن آيتمشدر. ديمەك بو معلوماتدا خطا اولايلىبرسه او هه ر حالدا تورکلر قائمه سىنه ايمسدر.

(1984)

21

EK 5. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi I



EK 6. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi II

توركلك ده گیزی ایچنده بر سېقم ئهرمه نېنگ نورمال بر دولت حیاتى یاشایا آلماسلېنگ وه بوندای بر ئهرمه نى دولتېنگ حیاتىنى تأمین ایتمهك ایچین توركله ره دائمی محاربه ده بولونماق ایجاب ایتمهك كېلك هر كېمكه آشكار بولمالغندا آراماق لازم كېله در.

آمریقا وه آوروپا ئهرمه نستان مانداتدان توركیه وه نوركله ر نك قارا كوزله رى خاطرى ایچین ایمه س، بالذات «ویلسون ئهرمه نستانى» پروژه سېنگ ایشكه آشیریلېشېنگ امكانلر ایكه نلگېنگ آب-آجېق كورونوب نورغانلغى ایچین باش تارندیلار ایدی...

1920 نچى یېلېنگ 10 نچى آوغوستدا آتاتتا استانبول حكو-مېتى سهر معاهده نامه سېنى امضالاماققا مجبور ایتدى. بو مناسېتله ئهرمه نېله ر اوزلهرېنى «غالب» یرتمه حس ایتدېله ر... فقط عېنى یېلېنگ سوگندا آنادولو ملی اوردوسى ئهرمه نستانغا قارشى ئهرمه ن-ستانك بونولای امحاسېله نېجه له نكهن سفرېنى آچېش مجبوریتنده قالدى. ئهرمه نى حامېسى بولغان دولته رده ن هېچ برېسى ئهرمه نېله ر كه ياردم نامته بارماغېنى دا قېملا نماندى.

«ئهرمه نى مسئله سى» نك ئهرمه نى دوست وه حامېلارندان هېچ برېسى ایچین اونك اوز حقیقى مفهومنده بر أهېتى بولمالغى وه يالغز توركیه علیهدارلغى سیاستېنگ بر قورالى غنه بولمالغى هر كېمكه معلوم وه آشكار بولدى. فرانسه دولتى سوریه وه كېلېككه اېله، اینكلتیره عراق وه موصول اېله مشغول ایدی. بورونو روسیه اېسه آرنق مېداندا قالماغان ایدی، یاشادېنى تقدیره هم او يالغز روس كره ستیانلارېنى ئهرمه نستانغا كوجوره كله مشغول بولاچاق ایدی ئهرمه نى جماعت خادملارى بو آچېغ تجربه لهرنى كوروب آكلامادیلار. اونلار بو «اجنبى كوجله ركه سويانو» سیاستلهرېنى سوگرالارى هم دوام ایتدېرېله ر. اونلارېنگ بو حركتلهرى لوزان قوتقرانسى چاغندا (1922-1923 نچى یللاردا) په گېده ن سیزېله مه كده ایدی. حتى ئهرمه نى جماعت خادملارى اوز لیدرلهرى

27

(1534)

دونیغا قارشو غېر مساوى بر كوجله يورونولگهن بو محاربه نك نوركله ر اوچون وخېم بر صورتده نېجه له نېجه كېنه اصلا شېه قېلماغانلار ایدی.

روسه تامانندان ئهرمه نېله ركه روس عكس انقلابى آق قو-شونلارى باشلوعى كه نرال دېنېكېنك اوزى حامېق قېلماقدا ایدی. آوروپا طرفدان اېسه — ماورای قافقاسغا آتاتتا عالی شوراسى وكېلى اولاراق كېلگهن آمرېقالى مېرآلای هاسكل اېرېواندا ئهر-مه نى پارلماندا، ئهرمه نېله ركه بارماق اوچېله ده اولسا نېكمه ك فكرنده بولوحى يالغز آذربایجان توركله رېنى ایمه س، حتى آنادولو تورك-لهرېنى ده قصد ایتب، همه له ره نولوق بر ضلوع سوبله گهن ایدی.

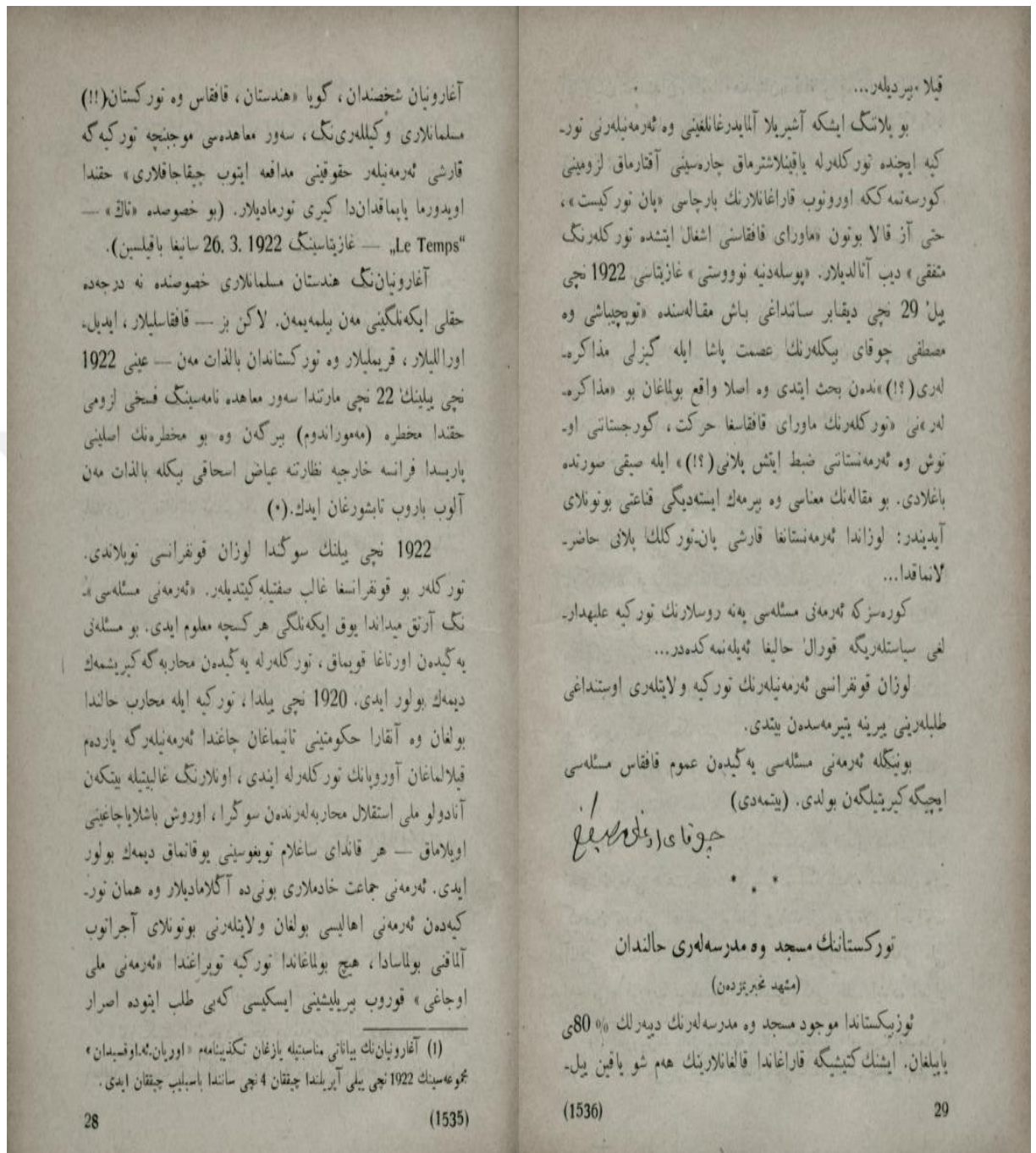
بو نطقك تأثیرى آستندا ئهرمه نېله ر هر قانداق توغرو فكرى وه نوبقولارېنى يوقاندرلار، حتى بوتون دونیاداغى ئهرمه نېله رنى نوبلاپ كتیر گهن تقدیره ساچا، آنادولو توركله رى بر یاقدا تور-سون، آذرى توركله رنده ن آز بولادغانقلارېنى اونونورلار. ئهرمه نى جماعت خادملارى، «ویلسون ئهرمه نستانى» نك مشعل بر دولت اولاراق فقط توركیه كه وه عمومېتله توركله ركه آچېقدان آچېق دوشمان بر دولتېنگ دائمى وه سېقى حامېسى آستنداغى نېچ ياشاپ، انكشاف ایته یله دركه نلگېنه كوز يومادرلار. ئهرمه نى خادملارى بو «نېكېنچه» («اوپېستېجا») امېدلرندن جمهوررېسى ویلسونك ئهرمه نستان مانداتېنى قبول ایتمهك حقدوغى نكلیقى آمرېقا سه نانى تامانندان رد ایتلگهنده ن سولدا واز كېچمه دېله ر. ئهرمه نستان ماندانندان — دېمهك، ئهرمه نستانى حامیه ایش وظیفه سنده ن باشقا دولته رده باش تارندیلار.

ئهرمه نېله ر فالدېسېكه محاربه ده ن اولده، سوگرادا بو قادار كوپ سوبله گهن وه ایشله گهن بو ئهرمه نى دوستلارى نېچین ئهر-مه نستان مانداتېنى رد ایتدېله ر؟... اوستندا ملاحظه يورونولماسى لازم كېلگهن مسئله مه نه بودر. بو رد اېتمه وه باش تارتمانك معاسېنى

26

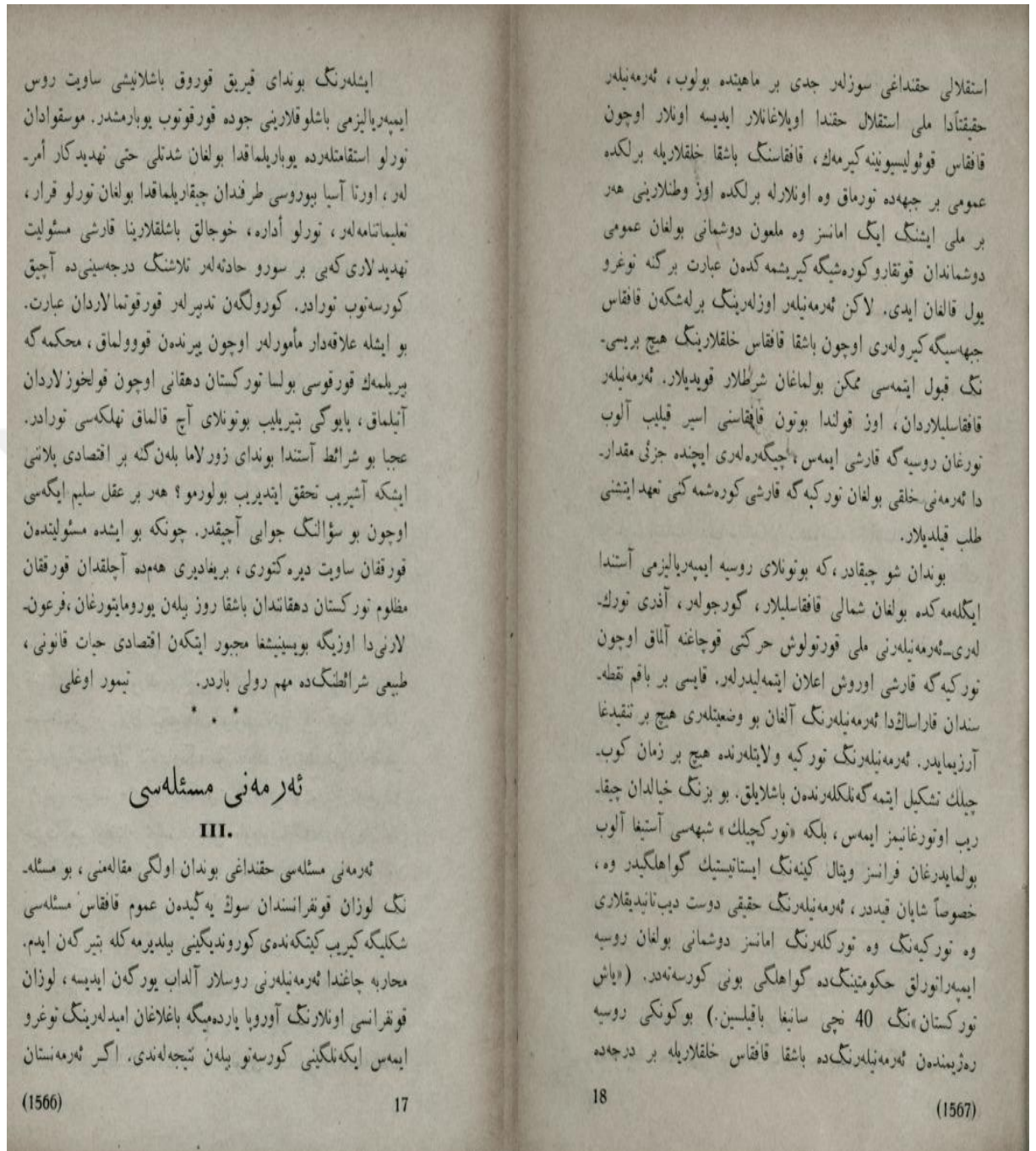
(1533)

EK 7. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi II

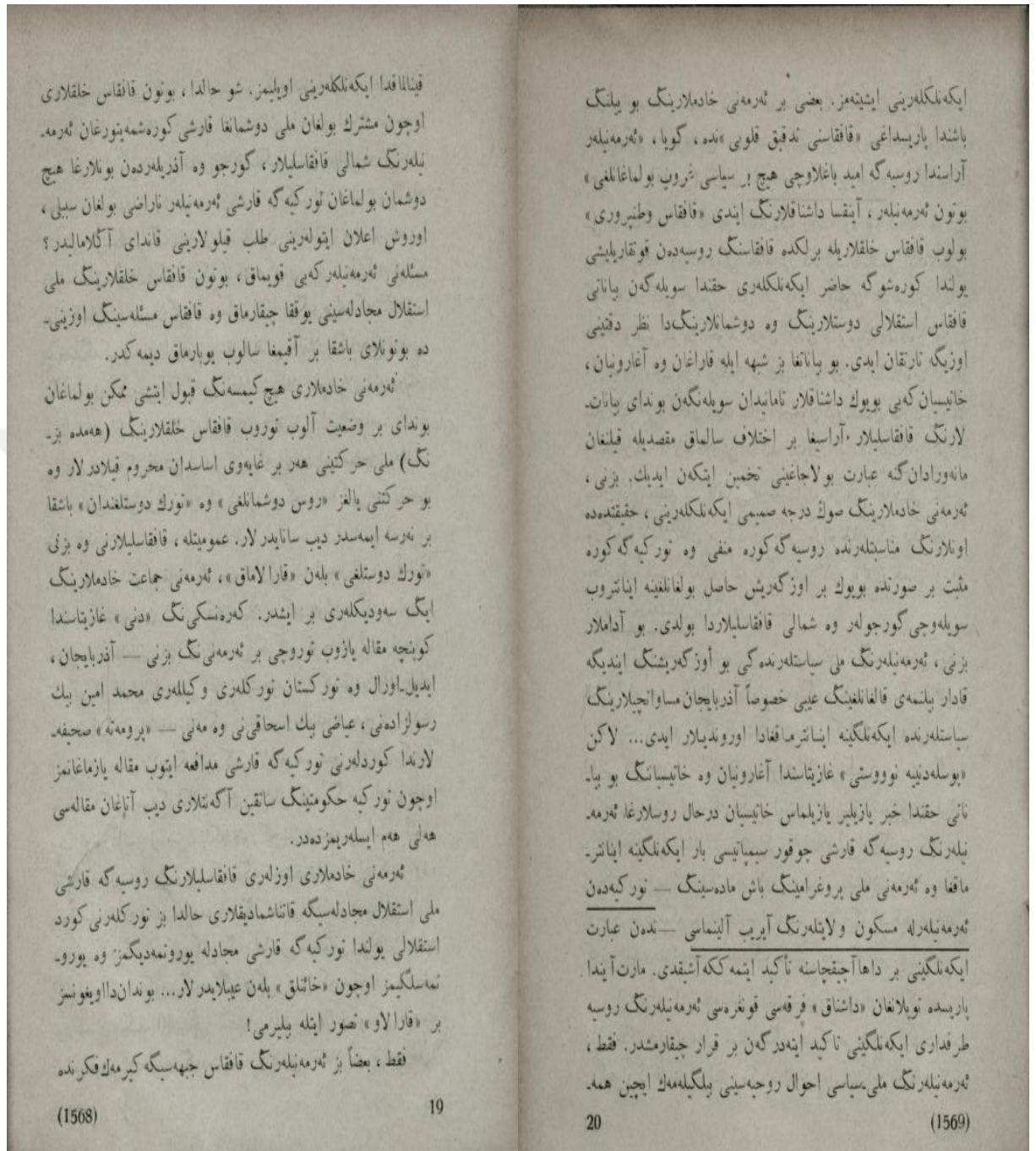


Çokayoğlu, M. (1933). Ermeni Meselesi II. *Yaş Türkistan*, (41), 28-29.

EK 8. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi III



EK 9. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi III

Çokayoğlu, M. (1933). Ermeni Meselesi III. *Yaş Türkistan*, (42), 19-20.

EK 10. Mustafa Çokayoğlu, Ermeni Meselesi III

نهرسینچه، بونون دنیا قارشى بولوبدا يالغز روسیه طرفدار بولسا او زمان بزنک مسئلهز محقق صورنده حل ایتلگن بولور. («دنئ» ننگ 171 نچی سانئ).

بو ایکی بویوک داشناق رسمی غازیتاسینگ سوزلری نهرمه نلرنک هیچ بر زمان قافقاسیانک روسیهدن قورنولوی یولداغی عموم قافقاس جبههسیگه کیرمهیدر گنلکلهرنی آپ-آحق کورسه نمه کدهدر. نهرمه نلرنک قافقاسیا استقلال یولدا کوره شوچی مجاهد لدر قاتارندا نورولاریغا آذربایجان مساواجیلاری مانع ایمهس؛ بالذات نهرمه نی داشناقلارینگ روسفا دوستلق، تورککه دوشمانلق سیاستی اونلارینگ بونون قافقاسیانی روس ایمه یالیزمندان قوتقار ماق یولندا کوره شوچیلر برله بر جبهه ده بولوغا یول بیرمه یدر. داشناقلارینگ بو سیاستی نهرمه نی مسئله سینی اوز طبعی مجراستدان — یالغز قافقاسیادا روس حاکمیتیه قارشى کورهش بله گنه ایریشله بله درگن عموم قافقاس استقلالیتندان آیریپ تاشلاماقدادر.

چونای (دنی) ییغی

تورک غازیتاچیلغی (*)

X.

تورک اولکه لدرینگ اؤک اولوغی بولغان تورکستاندا 1905 اختلایلغاچا تورکجه یالغز برکته غازیتا چقیب تورار ایدی. اسمی «ترکستان ولایتی نینگ گزیتی» (بوکونکی املا ایله «تورکستان ولایتی غازیتاسی») بولغان بو رسمی غازیتا تورکستان گنه رال کوبه راتوری فون کاؤفمان ننگ بوروروغله وه حکومتک مادی

(*) «باش تورکستان» ننگ 28، 30، 31، 32، 33، 34، 35، 37 وه 40 نچی

سانلارندان دوام.

22

(1571)

دن ده مهم ماندریال اولاراق خوند کاربان دیگن بر نهرمه نینگ کهره نسکی مجموعه سی «دنئ» ده (23 نچی آپریلدا چیققان 171 نچی سانغا باقیلسین) یازغان «نهرمه نلر وه «برومه نه» باشلقی مقاله سی سانالمایدر. بزک نهرمه نلرنک روسیه وه تورککه قارشى وضعیتلرنک اوز گهردیکی حقدانغی فکرنگ اساسز ایکنلگینی کورسه ندرگن قوتلی دلیل برکهنی اوچون خوند کاربان دان مئنداز بولوش کیره ک. خوند کاربان اقدی «آیره نیک»، «نور اور»، «آراج»، «اوسابه ر» دیگن داشناق یازیتا لاریغا اساسلایب نهرمه نلرنک «برلشکهن نهرمه نستان» اوچون کوره شده عبارت بورونو وضعیتلرنده قالاچاقلارینی تأکید ایتهدر. بو «برلشکهن نهرمه نستان» دان مقصد — قافقاس نهرمه نستانله نهرمه نی اهالیسینی حاوی تورککه ولایتلارندان مرکب وه اونى یاراتوجیلارینگ فکر نچه بر مختاربتلی قسم حالدا روسیه که کیریشی لازم بولغان همان اوشل «بویوک نهرمه نستان» ننگ اوزگه سیدر.

«دنئ» مجموعه سنده من، خوند کاربان ننگ آنادینى ایگ ققوذلی نهرمه نی غازیتاسی «آیره نیک» ننگ، نهرمه نلرنک قافقاس استقلالیتنه وه روسیه که قاراشلاری حقدان گواھلق بیروچی سوز لهرنی کتیره من: — «قافقاسی قومشولاریمز ننگ وه روسلارینگ دا ایستهر عمومیتله نهرمه نلرنک، ایستهر «داشناق نسوتیون» فرقه سینک قافقاس استقلالیتی حقدانغی قاراشلارینی اوز گهرندیکلهرینی اویلاشلاری بیرسزددر. ...» «بز اوز حیانتزنی ساقلاپ قالا بیلیمک اوچون یارده میکه کوب محتاج اولدیمز روسیه که ایسکیده بولغانی که بی ایدی ده نهرمه نی خلقینگ دوستی دپ قارایمز.»

ایندی برکهر «اوسابه ر» غازیتاسینی نیگله گز: «اگر بونون دنیا مملکتلهری نهرمه نی مسئله سینک حلیگه طرفدار بولوبدا یالغز روسیه اوکا قارشى بولسا بزنک مسئلهز حل ایتلگن بولمایدر. وه

(1570)

21

EK 11. Etik Kurul İzni Muafiyeti Formu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 23/09/2021	
Tez Başlığı / Konusu: Hariçteki Türkistan Dergilerine Göre Basmacılık ve Ermeni Meselesi Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Tarih ve İmza Adı Soyadı: Hakan Arabacı Öğrenci No: N18230983 Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları Programı: Türkiyat Araştırmaları-Tezli Yüksek Lisans Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u> (Prof. Dr. Tufan Gündüz) Telefon: 0-312-2976771 Faks: 0-3122977171 E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr	

EK 12. Orijinallik Raporu

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 20/10/2021	
Tez Başlığı / Konusu: Hariçteki Türkistan Dergilerine Göre Basmacılık ve Ermeni Meselesi Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 77 sayfalık kısmına ilişkin, 19/10/2021 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %2'dir. Uygulanan filtrelemeler: 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Tarih ve İmza	
Adı Soyadı: Hakan Arabacı Öğrenci No: N18230983 Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları Programı: Türkiyat Araştırmaları-Tezli Yüksek Lisans Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	
<u>DANIŞMAN ONAYI</u> UYGUNDUR (Prof. Dr. Tufan Gündüz)	

EK 13. Turnitin Benzerlik İndeksi

HARIÇTEKİ TÜRKİSTAN DERGİLERİNE GÖRE BASMACILIK VE ERMENİ MESELESİ

ORJİNALLİK RAPORU

% 2	% 2	% 0	% 0
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	docplayer.biz.tr İnternet Kaynağı	<% 1
2	turuz.com İnternet Kaynağı	<% 1
3	archive.org İnternet Kaynağı	<% 1
4	www.acarindex.com İnternet Kaynağı	<% 1
5	Submitted to Trakya University Öğrenci Ödevi	<% 1
6	haypedia.com İnternet Kaynağı	<% 1
7	tr.sputniknews.com İnternet Kaynağı	<% 1
8	Submitted to Gazi University Öğrenci Ödevi	<% 1
9	eprints.staffs.ac.uk İnternet Kaynağı	<% 1